

Олексенко О. А.
Павлова І. А.

МОВНИЙ АНАЛІЗ

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України

**Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

О. А. Олексенко, І. А. Павлова

МОВНИЙ АНАЛІЗ

Навчальний посібник

**Харків
2026**

УДК 811.161.2'342(075.8)

О 53

Рецензенти:

Міняйло Р. В. – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Телєжкіна О. О. – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

*Рекомендовано вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 3 від 24 березня 2026 р.)*

Олексенко О. А.

О 53 Мовний аналіз: Навчальний посібник. / О. А. Олексенко,
І. А. Павлова. – Харків, 2026. – 174 с.

ISBN 978-617-8786-26-7.

Навчальний посібник орієнтований на завершальну роботу з вивчення матеріалу всіх розділів сучасної української мови – практичне оволодіння методикою проведення мовного аналізу, алгоритми його виконання. Посібник містить узагальнений теоретичний матеріал, акцентований на важливих питаннях, які слід враховувати для успішного виконання лінгвістичного аналізу, і систему вправ та контрольних завдань, спрямованих на удосконалення практичних навичок такої роботи. Наведені відомості, необхідні для виконання фонематичного, фонетичного, орфоепічного, орфографічного, графічного, лексикологічного, фразеологічного, морфемного, словотвірного, морфологічного і синтаксичного аналізів.

Для здобувачів освіти бакалаврського рівня філологічних спеціальностей закладів вищої освіти, учителів-словесників та всіх, хто прагне поглибити свої знання з української мови.

УДК 811.161.2'342(075.8)

Видано за рахунок авторів

ISBN 978-617-8786-26-7

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
© Олексенко О. А., Павлова І. А., 2026.

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

МОДУЛЬ 1. СУТНІСТЬ І ВИДИ НЕГРАМАТИЧНОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ	7
--	----------

Тема 1.1 Фонематичний, фонетичний і орфоепічний аналізи	7
--	----------

Завдання для самостійної роботи й практичних занять	15
---	----

Фонематичний аналіз	15
---------------------------	----

Фонетичний аналіз	18
-------------------------	----

Орфоепічний аналіз	23
--------------------------	----

Тема 1.2 Графічний та орфографічний аналізи	25
--	-----------

Завдання для самостійної роботи й практичних занять	31
---	----

Графічний аналіз	31
------------------------	----

Орфографічний аналіз	32
----------------------------	----

Тема 1.3 Лексикологічний і фразеологічний аналізи	34
--	-----------

Завдання для самостійної роботи й практичних занять	40
---	----

Лексикологічний аналіз	40
------------------------------	----

Фразеологічний аналіз	45
-----------------------------	----

Модульна контрольна робота з неграматичних видів мовного аналізу	47
--	----

МОДУЛЬ 2. СУТНІСТЬ І ВИДИ ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ	53
---	-----------

Тема 2.1 Морфемний, етимологічний і словотвірний аналізи	53
---	-----------

Завдання для самостійної роботи й практичних занять	58
---	----

Морфемний аналіз	58
------------------------	----

Етимологічний аналіз	61
----------------------------	----

Словотвірний аналіз	62
---------------------------	----

Завдання для самостійної роботи з морфемного і словотвірного аналізів	64
---	----

Тема 2.2 Морфологічний аналіз частин мови	66
Завдання для самостійної роботи й практичних занять	74
2.2.1. Морфологічний аналіз іменника	74
2.2.2. Морфологічний аналіз прикметника	81
2.2.3. Морфологічний аналіз числівника	83
2.2.4. Морфологічний аналіз займенника	85
2.2.5. Морфологічний аналіз дієслова	87
2.2.6. Морфологічний аналіз прислівника	95
2.2.7. Морфологічний аналіз службових частин мови	97
Завдання для самостійної роботи з морфологічного аналізу	103
 Тема 2.3 Синтаксичний аналіз словосполучення	105
Завдання для самостійної роботи й практичних занять	111
Синтаксичний аналіз словосполучення	111
 Тема 2.4 Синтаксичний аналіз простого речення	115
Завдання для самостійної роботи й практичних занять	127
Синтаксичний аналіз простого речення	127
Завдання для самостійної роботи з аналізу словосполучення й простого речення	134
 Тема 2.5 Синтаксичний аналіз складного речення	140
Завдання для самостійної роботи й практичних занять	151
2.5.1. Синтаксичний аналіз складносурядного речення	151
2.5.2. Синтаксичний аналіз складнопідрядного речення	155
2.5.3. Синтаксичний аналіз безсполучникового речення	161
2.5.4. Синтаксичний аналіз складної синтаксичної конструкції	164
Підсумкова контрольна робота із синтаксичного аналізу	170

ПЕРЕДМОВА

«Мовний аналіз» – це підсумковий освітній компонент на останньому курсі бакалаврату за освітніми програмами, що готують філологів-україністів і вчителів української мови та літератури. Він завершує вивчення всіх розділів сучасної української літературної мови та інших лінгвістичних наук і зорієнтований на систематизацію знань та умінь, вироблення навичок практичного застосування теоретичних знань з української мови у вигляді алгоритмів різних видів лінгвістичного розбору.

Таким чином, пререквізитами вивчення мовного аналізу є історична граматики української мови, усі теми якої дають змогу сформуванню студентів уявлення про діяхронічні процеси, що передували виникненню сучасних фонетичної і граматичної систем, курс сучасної української літературної мови: фонетика; лексикологія, фразеологія; морфеміка, словотвір; морфологія, синтаксис. Вивчення всіх тем цих розділів дає необхідні теоретичні знання про одиниці мови всіх рівнів та формує практичну підготовку до аналізу фонем, звуків, графем, орфограм, вимови, лексем, фразеологізмів, морфем, будови слова, способів творення слів, частин мови, словосполучень, речень (простих і складних).

«Мовний аналіз» як освітній компонент передбачає вироблення й удосконалення фахових навичок лінгвістичного аналізу одиниць мови будь-якої складності з оперттям на теоретичні знання й на уміння розібратися в дискусійних питаннях кваліфікації мовних одиниць, що має сприяти підвищенню якості фахової підготовки вчителя української мови і літератури для закладів середньої освіти та бакалавра філології з широким колом професійних можливостей.

Отже, мета освітнього компонента «Мовний аналіз» – закріпити та систематизувати лінгвістичні знання, одержані студентами протягом навчання в університеті під час опанування різних розділів сучасної української мови, активізувати процес оволодіння системою теоретичних знань у зв'язку з необхідністю застосування їх на практиці викладання української мови в школі та у фаховій діяльності філолога.

Завдання курсу полягає в удосконаленні аналітичних здібностей студентів, що лежать в основі підготовки фахівця з української мови;

у формуванні вміння диференціювати й класифікувати мовні явища, зіставляти і встановлювати їхні спільні та відмінні ознаки; у вмінні застосовувати загальні положення лінгвістичної теорії для пояснення конкретних мовних явищ; у розвитку логічного, активного й самостійного мислення та мовного чуття.

Внаслідок опанування освітнього компоненту «Мовний аналіз» випускники мають навчитися критично аналізувати й інтерпретувати інформацію з різних фахових джерел; розуміти основні проблеми лінгвістики й знати визначальні підходи до їхнього розв'язання із застосуванням доцільних методів та інноваційних методик; уміти підвести під кожний випадок мовного розбору лінгвістичну базу; визначати взаємодію різних мовних рівнів у процесі аналізу їхніх одиниць із врахуванням синкретичних і діахронічних явищ, що супроводжують їхню появу й функціонування.

Мовний аналіз як процес демонстрації лінгвістичних знань є ефективним засобом контролю й самоконтролю, тому й використовувати його найдоцільніше на етапах узагальнення й систематизації знань, зокрема на підсумкових і кваліфікаційних іспитах.

МОДУЛЬ 1.

СУТНІСТЬ І ВИДИ НЕГРАМАТИЧНОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Тема 1.1

Фонематичний, фонетичний і орфоепічний аналізи

План лекції

1. Відмінності у здійсненні фонетичного й фонематичного аналізів.
2. Урахування історичних основ чергування фонем в українській мові й звукових змін у процесі мовлення для визначення комбінаторних і позиційних модифікацій фонем.
3. Закони орфоепії української мови та їхнє урахування під час здійснення фонетичного аналізу.

1. Для уникнення помилок під час здійснення фонетичного й фонематичного аналізів слід пам'ятати **різницю** між предметом таких аналізів. Фонетичний аналіз передбачає дослідження звукового складу певних слів з урахуванням умов творення звуків, їхньої класифікації, різних змін у потоці мовлення й чергувань.

Фонематичний аналіз базується на знаннях про основні звуки мови, або звукові типи, які називаються фонемами. Цей аналіз передбачає характеристики фонем, із яких складається будь-яке слово.

Отже, фонема і звук не тотожні мовні одиниці, хоча вони й тісно пов'язані одне з одним. Фонема – це одиниця мовної системи, а звук – одиниця мовлення. Звук є матеріальним виявом фонем. У мовленні звуки виступають у сполученні з іншими звуками, тому їхня артикуляція зумовлена позицією в слові, наприклад, фонема /в/ реалізується залежно від позиції в трьох звуках: губно-губному [w] перед голосними заднього ряду ([wona]), губно-зубному [v] перед голосними переднього ряду ([v'in]), нескладовому [ʋ] в позиції перед приголосним та в кінці слів ([ʃoʋk]).

Для фонетичного аналізу використовується фонетична транскрипція – письмо, за допомогою якого найточніше передаються всі варіанти фонем, викликані певними умовами й позиціями вимовляння звуків. Для фонематичного – фонематична транскрипція, що відображає лише фонему без додаткових варіантів. Отже, урахувавши, що фонем в українській мові 38 (6 голосних і 32 приголосних), використовуємо тільки їхнє графічне позначення для фонематичної транскрипції.

При цьому слід пам'ятати, що довгих фонем в українській мові не існує, але є довгі звуки: у цьому разі довгий звук складається з двох фонем ([*знан':a*] і [*знан'н'a/*; [*туман:ui*] і [*туманний/*]).

Треба також урахувати те, що в українській мові губні, шиплячі, задньоязикові та фарингальний [г] вимовляються або твердо, або напівпом'якшено. Напівпом'якшену вимову у фонетичній транскрипції позначають діакритичним знаком ['], а у фонематичній ніяк не позначають, оскільки напівпом'якшених фонем не існує. Тверда й напівпом'якшена вимова цих приголосних пов'язана не з диференціацією в значенні слова, а зумовлена їхньою позицією щодо наступного голосного, який і виконує розрізнявальну функцію в значенні слів і морфем: [*баби*]-[*бaб'ів*], [*облич':a*]-[*облич*].

2. Виконуючи фонетичний аналіз, слід зважати на такі **позиційні впливи** на вимову фонем в українській мові:

- У ненаголошеній позиції голосні фонему /e/ та /и/ реалізуються у звуках, наближених до вимови відповідно /и/ та /e/. Фонема /і/ в наголошеній позиції перед сонорним [н] знижує артикуляцію й реалізується як звук із призвучком [и]: [*iʷ*]ниший, [*iʲ*]ноді.
- Фонема /o/ перед складом з наголошеним [y] та [i] вимовляється як звук з наближенням до [y]: *c[oʷ]ýz*, *c[oʷ]bí*.
- Фонема /в/, як уже було згадано, реалізується в трьох звукових варіантах, які теж є позиційними виявами цієї фонему.
- Тверді приголосні фонему (губні, шиплячі і задньоязикові та глотковий) можуть реалізуватися в напівпом'якшених звуках, зокрема перед /і/ вони зазнають акомодатії.

Комбінаторні вияви фонем, як наслідок асиміляції й дисиміляції, зумовлені їх сполученням із сусідніми приголосними:

- Префікс і прийменник **з** у позиції перед кореневим глухим приголосним асимілюються з ним і змінюються на **с**: *зсохнутися* –

[с]сохнутися, з тіткою – [с]тіткою. Коли ж попереднє слово закінчується на голосний, асиміляція не відбувається: пішла [з] татом, муку [з]сипали.

- Префікси **роз-** і **без-** перед глухими поширені з подвійною вимовою: [без]перебійний і [бес]перебійний, [роз]христаний і [рос]христаний.
- У середині слова дзвінкі приголосні перед глухими та в кінці слова, як правило, не втрачають своєї дзвінкості, наприклад: ді[ж]ка, ка[з]ка, о[б]клеїти, розві[д]ка, ду[б], надрі[з], тира[ж]. Виняток становить дзвінка фонема /г/, яка перед глухими виявляється у звукові [х] у деяких словах: ні[х]ті, кі[х]ті, во[х]кий, ле[х]кий.
- Глухі ж приголосні майже послідовно асимілюються з наступним дзвінким і вимовляються дзвінко: хо[дж]би, о[з']де, ко[з']ба.
- Унаслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення приголосні змінюються таким чином:
 - зубні перед шиплячими змінюються на шиплячі: без шапки – бе[жш]апки, бе[шш]апки, з журу – [жс:]уру, Вінниця – Вінни[цьч]ина – Вінни[чч]ина.
 - шиплячі перед зубними змінюються на зубні: дивуєшся – дивує[с':]а, на дошці – на до[с'ц']і, у бочці – у бо[ц':]і. Однак на межі слів шиплячі зазвичай не асимілюються: з'ї[жс] [ц]ибулю, це [жс] [ц']ікаво, нама[жс] [с]алом.
 - проривний [т] перед [ц] змінюється на [ц]: коритце – корі[ц:]е, а перед [ч] на [ч]: льотчик – льо[ч:]ик.
- Наслідком регресивної асиміляції за м'якістю є пом'якшення [д], [т], [з], [дз], [с], [ц], [н], [л] у комбінації з іншим наступним м'яким або пом'якшеним приголосним: могу[т'н']ій, [с'т']іл, со[н'ц']а, горді[с'т'].
- Однак коли приголосний належить до префікса, він здебільшого не зазнає впливу пом'якшеного звука, зберігаючи тверду вимову: ві[дл']ітати, бе[зд']ітний, пі[дс']ікти, хоча в окремих словах таке пом'якшення спостерігається: ві[д':]ачити, пі[д'н']ати.
- Як наслідок **прогресивної асиміляції** маємо повне уподібнення звука [й] попереднім м'яким приголосним знання – знань^йе, сіллю – соль^йу. А також пом'якшення [с'] у прикметниковому суфіксі -ск-: людський – люд'[ск]ий.

- Наслідків **дисиміляції** в українській мові значно менше: це зміна [кт] на [хт] у займеннику *хто*, оскільки й [к], і [т] – проривні; зміна [чн] на [шн]: *торішній, рушник*; зміна [шш] і [жш] на [шч] і [жч] при творенні вищого ступеня порівняння прикметників: *ви[сш]ий – ви[шш]ий – ви[шч]ий*.

Фонетичний аналіз повинен здійснюватися з урахуванням такого явища, як **дієреза** – спрощення в групах приголосних. Це явище відбито в орфографії української мови, але трапляються випадки, коли спрощення відбувається тільки у вимові, тобто фонематично слово є складнішим, ніж фонетично. Наприклад, у словах, утворених суфіксами -н-, -ств-, -ськ- від іншомовних слів на [ст] чи [нт], спрощення відбувається тільки у вимові: *студе[нс'к]ий, аген[ст]во, компо[сн]ий, інтеліген[с'к]ий*.

Фонетичний аналіз у лінгводидактичній практиці використовують досить широко. Його елементи входять до фонематичного, графічного, морфемного і словотвірного розборів.

Фонематичний аналіз тісно пов'язаний із фонетичним, оскільки фонетичний і фонематичний аспекти вивчення звуків не протиставляються, а взаємодоповнюються як різні ракурси дослідження звукового рівня мови.

Виконуючи фонематичний аналіз, слід прокоментувати випадки **історичних чергувань**, засвідчених у слові, оскільки вони відобразилися на фонемному складі слова.

На відміну від звукових змін у потоці мовлення і позиційних чергувань, історичні чергування викликані фонематичними закономірностями, що діяли в минулому, тобто вони зумовлені причинами, відсутніми в сучасній мові.

За часом появи чергування поділяються на давні й періоду формування української мови.

Серед **давніх** найпоширенішими є такі:

- Чергування **е з о** (*брести – бродити, веліти – воля, беру – збори*). Це чергування відоме всім індоевропейським мовам.
- Чергування **і з а** (*сідати – садити, лізти – лазити*). У його основі лежить чергування **ѣ** (ять) з **а**; пізніше з **ѣ** в українській мові розвинувся **і**, тому й виникло таке чергування.
- Чергування **е з і** (*летіти – літати, мести – замітати*). Воно відбиває колишнє чергування коротких голосних з довгими (**е з є**).

З коротких розвинувся пізніше звук нормальної довготи, а з довгого **ѣ**, який далі перейшов в **і**.

- Чергування **о** з **а** (*гонити – ганяти, допомогти – допомагати, кроїти – кряти*). Це залишок колишнього чергування коротких **о** й **а** з довгими **о** та **а**. Короткі злилися в один голосний **о**, а довгі – в один голосний **а**.
- Чергування **у** з **а** (*звук – дзвякнути, вузол – в'язати, грузнути – грязь*). Це чергування спільнослов'янського періоду розвитку мови, воно відбиває колишнє чергування **е** й **о** у сполученні з наступними носовими приголосними **н** та **м**.
- Сучасна українська мова зберегла й багато інших чергувань у системі голосних, успадкованих із спільнослов'янського періоду: **и** – нуль звука (*запинати – запнути, нагинати – нагнути*), **у** – **и** – **о** – нуль звука (*сухий – висихати – сохнути – висхлий*), **и** – **ой** – нуль звука (*бити – бої – б'ю*) та ін.

До чергувань періоду **формування власне української мови** належать такі:

- Чергування звуків **о** та **е** з **і**. **О** та **е** виступають у відкритому складі, **і** – в закритому, що пояснюється колишнім занепадом зредукованих **ѣ** (твердий ер) та **ь** (м'який ер), які існували в українській мові до середини XII століття. У сильній позиції (під наголосом, перед складом зі слабким зредукованим і перед плавними **р** та **л**, за якими йшли приголосні) вони змінилися відповідно на **о** та **е**, а в слабкій позиції зникли. Занепад зредукованих призвів до зменшення кількості складів у слові: відкриті склади, після яких занепали зредуковані, стали закритими. У новоутворених закритих складах давні голосні **о** та **е** стали вимовлятися довше, бо перебрали на себе силу занепалих зредукованих, згодом дифтонгізувалися, а пізніше перетворилися на монофтонг **і** (*столъ – стуол – стіл*). Якщо ж далі не було зредукованих, то давні **о** та **е** не змінювалися (*вода, росла, нести*). Таке чергування в українській мові найбільш поширене, але непослідовне через низку причин.
- Чергування **о** та **е** з нулем звука. Це чергування притаманне східнослов'янським мовам і виникло також внаслідок занепаду зредукованих. Але якщо з **і** чергуються давні **о** та **е**, то з нулем звука –

нові **о** та **е**, що виникли в сильній позиції зі зредукованих голосних: *днь – день – дня, вьсь – весь – всі*. Такі голосні **о** та **е** називають випадними. Нові **о** та **е** розвивалися також між приголосними перед сонорними **р, л, м, н**, якщо після сонорного занепадав **ь** чи **ь**: *соснь – сосон – сосна, узль – вузол – вузла*. Такі голосні **о** та **е** називають вставними.

- Чергування **о** та **е** після шиплячих та й. Голосний **е** після **ж, ч, ш, дж** та **й** уживається перед колишніми м'якими приголосними, тобто перед складом з **е** та **и**, що походить з давньоруського **і** (*вечеря, четверо, щеміти*). Натомість перед складом з колишніми твердими приголосними вживається **о** (*звечора, чотирьох*).
- Чергування **и** з **о** у звукосполученнях **ри, ли – ро, ло**. Сполучення **ри, ли** у відкритих складах між приголосними походять з давніх сполучень приголосних **р, л** з наступним слабким зредукованим **ь** та **ь** (**рь, рь, ль, ль**): *гльтати – глитати, трьвога – тривога*. У сильній позиції редуковані **ь** та **ь** після **р** та **л** переходили в голосні повного творення, що зумовило появу сполучень **ро, ло**: *кръв – кров, гльтка – глотка*.

До найпоширеніших **чергувань приголосних** належать такі:

- Зміна **г, к, х** на **ж, ч, ш** (*гонити – жену, вік – вічний, дух – душити*). Це чергування виникло ще на спільнослов'янському ґрунті й зумовлене тим, що звуки **г, к, х** перед голосними переднього ряду були твердими. Якщо ж після них стояли голосні переднього ряду **і, е, ь, ъ**, вони вимагали обов'язкового пом'якшення, унаслідок чого на місці цих приголосних розвинулися колишні м'які приголосні **ж, ч, ш**. Цей процес відомий як перша палаталізація.
- Зміна **г, к, х** на **з, ц, с**. Таке чергування зазвичай відбувається перед закінченням **-і**, що походить із **ѣ**. Це явище характерне для іменників у давальному та місцевому відмінках однини (*перемога – перемозі, кішка – кішці, кожух – у кожусі*). Це так звана друга палаталізація.
- Чергування приголосних **г – ж, к – ч, х – ш, д – дж, т – ч, з – ж, с – ш, зд – ждж, ст – шч** у дієслівних формах. Воно зумовлене впливом звука **й**, що виконував функцію суфікса, на попередній приголосний (*крутімі – крутьйон – кручу*).

- Чергування **б – бл, п – пл, в – вл, ф – фл, м – мл** (*купити – куплю, ловити – ловлю, оформити – оформлю*). Приголосний **л** є так званим епентетичним: він розвинувся після губного приголосного на місці **й**.
- Чергування **б – бй, п – пй, в – вй, м – мй** (*голуб – голубйата, дрова – дровйаний*). Його поява належить до періоду розвитку власне української мови та зумовлена ствердінням губних приголосних у середині слова перед **а**.

3. Основні риси правильної української літературної вимови є основою не лише фонетичного, а й орфоепічного аналізу.

Орфоепічні правила обов'язкові для всіх, хто користується літературною мовою, а для вчителів-словесників вони становлять основу професійної діяльності, адже в поширенні й культивуванні орфоепічних норм літературної мови найважливіша роль належить насамперед школі, як і театрові, кіно та іншим видам культури.

Отже, слід пам'ятати:

1. Голосні звуки української мови в сильній (наголошеній) позиції вимовляються відповідно до основних ознак реалізації фонем. Однак наголошений звук **і** перед сонорним **н** вимовляється з наближенням до **и** (*[iʲ]нколи, [iʲ]нший*). Ненаголошені **е** та **и** вимовляються з наближенням один до одного. Ненаголошені **у** та **а** вимовляються як інваріанти фонем. Ненаголошений **о** перед наголошеним складом з голосним високого піднесення **і** та **у** вимовляється з наближенням до **у** (*з[оʷ]зу́ля, к[оʷ]жу́х*).

2. Нескладові **у** та **і** вимовляються як голосні, а не як приголосні (у позиції перед приголосним та в кінці слова): *зна[ʲ], сві[ʲ], ко[ʲ]пак, сві[ʲ]ськи[ʲ]*.

3. Дзвінки приголосні в кінці слова й перед глухим приголосним не втрачають дзвінкості (*гор[б], сні[г], обі[д], рі[ж]те, мо[г]ти, кла[д]ка*), крім винятків – *ле[х]ко, во[х]ко, ні[х]ті, кі[х]ті*.

4. Прийменник і префікс **з** перед глухими вимовляється як **с**. У прийменнику й префіксі **без-**, як і в префіксі **роз-** поширена паралельна вимова.

5. Губні, шиплячі й задньоязикові приголосні в кінці слова й перед голосними **а, о, у, и, е** вимовляються лише твердо (*голу[б], сте[н], сі[м], [п]иво, [ч]ому, ні[ч]*), але перед **і** вони реалізуються як напівпом'якшені. Шиплячі також стають пом'якшеними при подовженні перед **а**.

6. Звук **ц** на кінці слова завжди вимовляється м'яко (*синець, стілець*), крім слів іншомовного походження (*палац, шприц*).

7. Зубні приголосні **с, з, ц, н, д, т** перед наступним м'яким приголосним також пом'якшуються (*ні[с'н']а, ку[з'н']а, істо[т'н']і*).

8. Приголосний **л** вимовляється м'яко в групах **-льці-, -лці-** (*сті[л'ц']і, спи[л'ц']і*).

9. Орфографічне сполучення **-хв-** вимовляється як два звуки [х] і [в], а не як [ф] (*хватати, хвиля*).

10. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду сполучення приголосних **-жц-, -щц-, -чц-** вимовляється як [з'ц'], [с'ц'], [ц':] (*у ді[з'ц']і, на поду[с'ц']і, кві[ц':]і*).

11. Сполучення приголосних **-здж-, -стц-** перед закінченням давального і місцевого відмінка спрощуються й вимовляються як [з'ц'] і [с'ц'] (*у пої[з'ц']і, неві[с'ц']і*).

12. Звук **т** у дієслівних закінченнях вимовляється м'яко (*робля[т'], ходя[т']*).

13. Сполучення **-ться-** у дієслівних формах вимовляється як [ц':а] (*учи[ц':а], мостя[ц':а]*).

14. Сполучення **-шся-** в дієслівній формі вимовляється як [с':а] (*ради[с':а]*).

15. Сполучення **-жся-** і **-чся-** вимовляються як [з'с'а] і [ц'с'а] (*нама[з'с'а], виба[ц'с'а]*).

Орфоепічний аналіз сприяє формуванню вміння визначати особливості вимови голосних і приголосних звуків та звукосполучень і теоретично їх обґрунтовувати.

Література до теми

1. Дружинець, М. Л. (2019). *Українська орфоепія: історія, теорія, практика*: навчальний посібник. Київ: ОНУ.
2. Караман, С. О., Караман, О. В., & Бакум, З. П. (2005). *Сучасна українська мова: Фонетика і фонологія. Орфоепія. Графіка й орфографія*: підручник. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка.
3. Карпенко, Ю. О. (1996). *Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови*. Одеса: Чорномор'я.
4. Мойсієнко, А. К., Бас-Кононенко, О. В., & Бондаренко, В. В. та ін. (2010). *Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика*: підручник. Київ: Знання.

5. Москаленко, Н. А., Фашенко, М. М., & Смагленко, Ф. П. (1980). *Українська сучасна літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз*. Київ – Одеса: Вища школа.
6. Пещак, М. М. (Уклад.). *Орфоепічний словник української мови: У 2-х томах*. Т. 1. (2001). Т. 2. (2003). Київ: Довіра.
7. *Український правопис* (2019). НАН України. Київ: Наукова думка.

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Фонематичний аналіз

Мета фонематичного аналізу – виокремити фонemi й з'ясувати їхні артикуляційно-акустичні особливості.

Схема повного фонематичного аналізу

1. Записати слово орфографічно, фонематичною та фонетичною транскрипціями. Визначити кількість букв, фонем і звуків.
2. Поділити слово на склади, охарактеризувати їх (за початковою фонемою, за кінцевою фонемою, за кількістю фонем).
3. Охарактеризувати голосні фонemi (ряд, піднесення, лабіалізація, реалізація у звукові).
4. Дати характеристику приголосним фонемам (за співвідношенням голосу і шуму, за участю голосу, за активним мовним органом, за місцем творення, за способом творення, за додатковими характеристиками, за рівнем палатальності, реалізація у звукові).
5. Визначити модифікації фонем (позиційні, комбінаторні).
6. З'ясувати всі можливі історичні чергування фонем.

З р а з о к

1. Підвечір'я – /підвечі́р'я/, [п'ідвe"ч'і́рja];

9 букв, 10 фонем, 10 звуків.

2. /під-ве-чір-йа/:

/під/ – прикритий, закритий, трифонемний;

/ве/ – прикритий, відкритий, двофонемний;

/чір/ – прикритий, закритий, трифонемний;

/йа/ – прикритий, відкритий, двофонемний.

Третій склад наголошений, наголос постійний.

3. Голосні:

/i/ – переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована, виявляється в інваріанті в ненаголошеній позиції;

/e/ – переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізована, реалізується позиційним алофоном – звуком [e^и];

/i/ – переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована, виявляється в інваріанті;

/a/ – заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом у ненаголошеній позиції.

4. Приголосні:

/п/ – шумна, глуха, губна, губно-губна, проривна, тверда, реалізується в алофоні – напівпом'якшеному звукові [п'];

/д/ – шумна, дзвінка, язикова, передньоязикова, зубна, проривна, тверда, виявляється в інваріанті;

/в/ – сонорна, губна, губно-губна, щільна, тверда, реалізується в алофоні – губно-зубному звукові [v];

/ч/ – шумна, глуха, язикова, передньоязикова, африката, тверда, шипляча, виявляється в алофоні – напівпом'якшеному звукові [ч'];

/р/ – сонорна, язикова, передньоязикова, зімкнено-проривна, тверда, вібрант, реалізується в інваріанті;

/й/ – сонорна, язикова, середньоязикова, щільна, м'яка, виявляється в інваріанті.

5. Модифікації фонем:

позиційні алофони: /e/ → [e^и] – у ненаголошеній позиції;

/в/ → [v] – у позиції перед передньоязиковим [e].

Комбінаторні алофони:

/п/ → [п'] – палаталізація (напівпом'якшення), зумовлена акомодациєю [п'і];

/ч/ → [ч'] – палаталізація (напівпом'якшення), зумовлена акомодациєю [ч'і].

6. Чергування фонем:

/i/ – /o/ – /e/ у відкритому й закритому складі: *підвечір'я – вечора – вечеряти*; /o/ – /e/ після шиплячих та й: *вечоровий – вечеря*.

Вправа 1. Запишіть текст фонематичною транскрипцією.

Мова народу – найкращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії...

Мова є найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, сучасні та майбутні покоління народу в одно велике, історично живе ціле. Коли зникає народна мова, – народу нема більше! Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відірвати в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все – і він все зможе повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її... (К. Ушинський).

Вправа 2. Запишіть слова фонематичною і фонетичною транскрипціями. Поясніть природу позиційних і комбінаторних алофонів.

Стовбур, пізня, молотьба, взялася, студентський, анекдот, ось де, так же, безжурний, пагіння, могутнє, снишся, тітці, закарпатський, в сорочці, вмостившись, вітається, зостанешся, зцілення, рушниця, шістнадцять, багатший, нігтик, яєчня.

Вправа 3. Запишіть слова фонематичною транскрипцією. З'ясуйте всі можливі історичні чергування. Поясніть їхні причини (дайте історичну довідку).

1. Мовити, ходити, їздити, високий, кривавий, чорниця, батьківщина, овес, дзвінкий, пес.

2. Рости, молотити, голубити, сестра, жонатий, гриміти, нести, друзі, витирати, мостити.

3. Пекти, допомога, лискучий, товариство, обробити, пестити, нагорода, сосна, квітка, четверо.

Вправа 4. Зробіть повний фонематичний аналіз слів.

1. Хмельниччина, вчорашній, вужчий, посаджений, завітчаються.
2. Напіврозчавлений, ополчення, привокзальний, виймається, вищий.
3. Лічба, дорожчий, козаччина, вичищений, розповзаються.

Фонетичний аналіз

Мета фонетичного аналізу – виявити звуковий склад слів, охарактеризувати звуки та фонетичні явища, що спостерігаються в процесі мовлення. Послідовність його проведення така сама, як і фонематичного.

Схема повного фонетичного аналізу

1. Записати слово орфографічно, фонетичною і фонематичною транскрипціями. Визначити в ньому кількість букв, звуків і фонем.
2. Поділити слово на склади, охарактеризувати їх за кінцевим, початковим звуком, за характером наголошеності, за кількістю звуків.
3. Визначити основний і (за потреби) побічний наголос; його рухомість / нерухомість.
4. Описати голосні звуки (ряд, піднесення, лабіалізація, наголошеність, яким варіантом фонемі є).
5. Охарактеризувати приголосні звуки (за співвідношенням голосу і шуму, за участю голосу, за активним мовним органом, за місцем творення, способом творення, додатковими характеристиками, рівнем палатальності, акустичним сприйманням, довготою; визначити, яким алофоном фонемі є).
6. З'ясувати зміни звуків у потоці мовлення (позиційні і комбінаційні).

З р а з о к:

1. Іменний – [іме^нн:ій], /іменний/; 7 букв, 6 звуків, 7 фонем.
2. [і-ме^н-н:ій]:
 - [і] – неприкритий, відкритий, ненаголошений, однозвуковий;
 - [ме^н] – прикритий, відкритий, ненаголошений, двозвуковий;
 - [н:ій] – прикритий, закритий, наголошений, тризвуковий.
3. Наголошений третій склад, наголос постійний.
4. Голосні:
 - [і] – переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений, інваріант /i/;
 - [е^н] – переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений, позиційний варіант /e/;
 - [и] – переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений, інваріант /и/.

5. Приголосні:

[м] – сонорний, губний, губно-губний, зімкнено-проривний, носовий, твердий, виступає в інваріанті /м/;

[н:] – сонорний, язиковий, передньоязиковий, зімкнено-проривний, носовий твердий, довгий, комбінаторний варіант двох фонем /н/ і /н/;

[ї] – нескладовий голосний переднього ряду високого піднесення, нелабіалізований, позиційний варіант /й/.

6. Позиційні зміни в мовному потоці:

[e"] ← /е/ – в ненаголошеній позиції;

[ї] ← /й/ – нескладовий голосний в абсолютному кінці слова;

Комбінаторні:

[н:] ← /н/ та /н/ – довгий звук унаслідок збігу двох фонем.

Вправа 5. Запишіть текст фонетичною транскрипцією згідно з правилами літературної вимови.

Йшла собі по горах рання-рання осінь,
І купався місяць в золотім волоссі.
То не ясен місяць – лиш його проміння.
Бігли білі ніжки по зеленій ріні,
Бігли білі ніжки по широкій кладці.
Чом у мене досі та краса на гадці?
Ой не сходить з гадки та й уже не зійде.
Що зі мною дієш, верховинський світе?
Палиш ліс зелений – догоріло літо.
Чи й мене ти хочеш заодно спалити?
Не горять ялиці, та палають клени.
Догоряє з ними мій вогонь зелений...

(С. Пушкін)

Вправа 6. Запишіть слова фонетичною та фонематичною транскрипцією, визначте в них кількість звуків і фонем.

1. Розрісся, сходження, миється, піднісши, безхліб'я, дзеркальний, розжеврівся, межиріччя, розщеплення, шістнадцять.

2. Ящірка, беззаконня, в'ються, невістці, підживлення, дзюркотіння, випасши, виїжджати, гігантський, зцілюється.

Вправа 7. Запишіть слова фонетичною і фонематичною транскрипціями й визначте позиційні та комбінаторні алофони, пояснивши причини їхньої появи.

З р а з о к:

боротьба /борот'ба/ [бород'ба́] – комбінаторний алофон [д'] як наслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю;

поїсти /пойісти/ [по'ї́сти^е] – позиційний алофон [о^у] як наслідок позиції перед складом з наголошеним голосним високого піднесення [і], позиційний алофон [и^е] в ненаголошеній позиції.

1. З птахом, ось де, косьба, союз, без шапки, розжирів, ощадливість, протиріччя, з честю, бойківський.

2. Уп'явся, розчесаний, південний, зціджений, шістдесятиліття, вищий, гігантський, боюся, хоч би, відзначається.

Вправа 8. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, поділяючи їх на склади. Охарактеризуйте кожен склад. Виділіть склади з основним і побічним наголосами.

З р а з о к: за-га́ль-но-у-кра-́ін-ський.

1. Довготривалий, розлогий, пуп'янок, розростання, багатотомний, пам'ятливий, розшукування, надзвичайний, далекосхідний, Олександра, убозтво, Валентин, круторогий.

2. Жалюзі, первоцвіт, високовольтний, медикаменти, кавказький, перевезення, давноминулий, чорнослив, гуртківець, Олексіївна, сестра, виправдання, визвольний.

Вправа 9. Утворіть прикметники з суфіксом -ськ- від поданих іменників. Поясніть, які фонетичні зміни лежать в основі виникнення суфіксів -ськ-, -цьк-, -зьк-: накладання (спрощення), асиміляція, палаталізація.

1. Бахмач, Нова Водолага, Одеса, Кременчук, Карабах, Любеч, Ясси, чех, козак, боягуз.

2. Збараж, стрілець, Городок, Гаага, Золотоноша, Овруч, Калуш, Прилуки, Куп'янськ, Черкаси.

Вправа 10. Зробіть повний фонетичний аналіз слів.

1. Роз'їхався, щедрування, безшелесний, розсипляться, входження.
2. Ощадливий, повстання, розчухнувся, відзначиться, привокзальний.

**Завдання для самостійної роботи
з фонетичного й фонематичного аналізів**

1. Запишіть слова фонетичною та фонематичною транскрипціями. Поясніть всі позиційні й комбінаторні вияви фонем та можливі історичні чергування.
2. Виконайте повний фонетичний аналіз слова.

Варіант 1

- Завдання 1. Нижчий, лейтенантський, роззброєння, розсиджується, косьба.
- Завдання 2. Заввишки.

Варіант 2

- Завдання 1. Легкопоранений, відсаджується, перенісши, пів'ящика, житній.
- Завдання 2. Зайшов.

Варіант 3

- Завдання 1. Підвищується, легкоатлетичний, розжирів, лічба, агентський.
- Завдання 2. Привабливий.

Варіант 4

- Завдання 1. Беззаконня, віднісши, напів'ящірка, розжевриється, невістці.
- Завдання 2. Перекривлений.

Варіант 5

- Завдання 1. Дзюрчання, роззуваються, дочці, випасши, анекдот.
- Завдання 2. Голубляться.

Варіант 6

- Завдання 1. Яєчня, розчинний, розп'яття, криворіжці, екзамен.
- Завдання 2. Рояться.

Варіант 7

- Завдання 1. Хмельниччина, щедрістю, узлісся, дорожчий, нігті.
- Завдання 2. Дзижчання.

Варіант 8

Завдання 1. У поїзді, рушниця, беззахисний, вклоняється, попідвіконню.

Завдання 2. Підживлення.

Варіант 9

Завдання 1. Величезний, безсоння, шістсот, вогкість, возз'єднався.

Завдання 2. Завищений.

Варіант 10

Завдання 1. Розтирання, влізши, відчепився, посаджений, жонатий.

Завдання 2. Вміщений.

Варіант 11

Завдання 1. Уквітчаний, багатший, ось де, півжиття, розхитаються.

Завдання 2. Розгромлений.

Варіант 12

Завдання 1. Чотирьохсотріччя, без шапки, півдзьобика, хоч би, відловлений.

Завдання 2. Гігантський.

Варіант 13

Завдання 1. В усмішці, ввічливий, Вінниччина, натхнення, захисний.

Завдання 2. Відзначаються.

Варіант 14

Завдання 1. Навперейми, в'ється, новосілля, щирість, безшелесний.

Завдання 2. Переплітаються.

Варіант 15

Завдання 1. Шведський, розставляється, солов'иний, лічба, безземелля.

Завдання 2. Розщедрився.

Варіант 16

Завдання 1. Пробудишся, випещений, відмовляти, кров'яний, роздоріжжя.

Завдання 2. Вражений.

Варіант 17

Завдання 1. Джмелиний, роз'яснення, узбережжя, приліпився, розширений.

Завдання 2. Передбачався.

Варіант 18

Завдання 1. Схиблений, підзивати, п'ятиярусний, вкладається, розкішню.

Завдання 2. Розсіється.

Варіант 19

Завдання 1. Міжгір'я, безжурний, зубожіння, північ, вдивляється.

Завдання 2. Вмикається.

Варіант 20

Завдання 1. Підвищення, розростається, відчуття, вдивлятися, людський.

Завдання 2. Довкілля.

Орфоепічний аналіз

Мета орфоепічного аналізу – з'ясувати особливості вимови та акцентуації слів й артикуляції окремих звуків та звукосполучень.

Схема орфоепічного аналізу

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Визначити основний і побічний наголос; пояснити правила наголошення.
3. Виділити складні для вимови звуки і звукосполучення.
4. Пояснити вимову звуків і звукосполучень правилами української орфоєпії.

З р а з о к:

1. [х'а́рк'іу́шчи'на].
2. Наголошений склад [хар]: географічні назви на -щин(а), -чин(а) мають такий наголос, як і слова, від яких вони утворені.

3. [харк'іўшчи^ена].

4. [к'] – звук пом'якшується під впливом [і] внаслідок акомодациї; перед приголосним вимовляється [ў] нескладовий; звукосполучення [шч] вимовляється чітко як два твердих звуки, [и] – ненаголошений, тому наближається до [е].

Вправа 11. Прочитайте слова виразно й обґрунтуйте вимову кожного з них.

[украї́н'с'ки^еї], [ко'уму], [ни^ешч'іўно́], [заграто́вани^еї], [розў́жаза́н':а], [оди^ена́д'ц'ат'], [в́йходже"ни^еї], [бо'л'іц:е], [ш'ізде"с'ати^еї], [туріс'ки^еї], [л'о́ч:и^ек], [моло́шна], [ро́жчєсани^еї], [ро́зстаўл'а́је"ц':а], [ни́жче"за́зна́че"ни^еї], [облі́ч':а], [ро́з'ї́дуц':а], [ви^ера́зни^еї].

Вправа 12. Затранскрибуйте слова згідно з правилами літературної вимови.

1. Читання, монолог, середина, сусідній, промовчати, розчахнутий, щеплення, безшелесний, дзвінко, жалюзі, аристократія, галузка, широкоживаний, зіллються, завдовжки, у хвіртці, вокзал, заїжджений.

2. Розхапав, натщесерце, відсаджується, в коритце, на дошці, купається, книжки, зозулин, диспансер, випадок, легковажний, агентство, розповідний, з краю в край, підвищення, В'ячеслав, священник, молотьба.

Вправа 13. Запишіть слова, позначивши наголос. За потреби користуйтеся орфоепічним словником.

1. Кидати, новий, феномен, догмат, кілометр, звання, розстріл, зачин, сторінки (множ.), каталог, легкий, рукопис, подруга, товариші, черствий, оптовий, помовчати, високо, чотирнадцять, цемент, послуга, вітчим, дичавіти, отаман, асиметрія.

2. Розповідний, наздогад, некролог, разом, олень, спина, щипці, грошей, дрова, зозла, курятина, підлітковий, вимога, помилка, вірші, експерт, загадка, перепис, усмішка, договірний, оповідач, фаховий, добір, фольга, псевдонім, ветеринарія, болотистий.

Вправа 14. Запишіть текст фонетичною транскрипцією й зробіть орфо-епічний аналіз виділених слів.

1. Хай дальній берег **в сонці** медом **плавиться**.
Земля, земля!.. Усе уже було.
Хай **іншому** якомусь **мореплавцеві**
Фазан **розстелить** пальмове крило.
І хай пливе, і хай собі **радіє**,
А потім проклинає свій порив.
За Добрим Мисом Доброї Надії
Вже не один той подвиг **повторив** (Л. Костенко).
2. Я пішла як на дно. Наді мною свинцеві води.
Тихі привиди верб обмивають **стежку з колін**.
Захлинулась і **впала**, як **розгойданий** сполох свободи,
Як з німої дзвіниці обрізаний ворогом дзвін (Л. Костенко).

Виходжу в сад, він чорний і худий,
Йому вже ані яблучко не **сниться**.
Шовковий шум танечної ходи
Йому на згадку залишає осінь (Л. Костенко).

Тема 1.2 Графічний та орфографічний аналізи

План лекції

1. Історичні передумови виникнення сучасної української графічної системи й орфографії.
2. Принципи українського правопису.
3. Зв'язок між графічним і орфографічним аналізом. Завдання орфографічного аналізу з опертям на процеси нормалізації сучасної української мови й правописні норми.

1. Графіка й орфографія української мови, як і інших східнослов'янських мов, розвинулися на основі азбуки та системи правопису давньоруської мови.

У другій половині IX століття була створена кирилівська азбука, пристосована для передачі на письмі звуків старослов'янської мови. Запозичена в X столітті східними слов'янами, кирилиця стала в них єдиною азбукою як для потреб церкви (старослов'янська мова), так для світських потреб (давньоруська мова). Оскільки давньоруська мова мала певні фонетичні й граматичні відмінності від староболгарської (мови південних слов'ян), то окремі букви кириличного алфавіту набували іншого значення. Наприклад, у X ст. давньоруська мова вже не мала носових голосних [о] та [е], для позначення яких уживали літери Ж (юс великий) і А (юс малий), тому вони функціювали в тому самому значенні, що й буквосполучення **-оу-** та **-іа-**, або згодом були замінені новими графічними засобами.

У XVI ст. в Росії й в Україні виникає друкарство (1574 р. Львів), де теж використовувалася кирилиця.

На початку XVIII ст. при Петрові Першому ця азбука зреформована, букви її удосконалені і спрощені, вилучені зайві (епсilon, фіта, омега). Така абетка називалася гражданкою, бо її призначення – друк книг цивільного змісту.

Протягом XVI-XVIII століть, відбиваючи живу українську вимову, окремі букви в алфавіті набувають нового значення. Наприклад, букву **Ѣ** писали за традицією, але вимовляли як [і]. Звук [и], що виник в українській мові внаслідок злиття колишніх голосних [и] та [ы], передавався за етимологією двома буквами **и** та **ѣ**, але читався однаково.

О. Павловський у 1818 р. вперше почав вживати букву **і** для означення звука [і] незалежно від його походження, він також вживав буквосполучення **дж** і **дз**, як і в сучасній мові.

М. Максимович виступив проти правопису Павловського й запропонував зберегти історичний принцип орфографії, зокрема передавати звук [і] буквами залежно від його походження (е, и, о, у) та буквою **Ѣ**, звук [и] – буквами **и** та **ѣ**.

У харківських виданнях початку XIX ст. використовувався фонетичний принцип з російським звуковим значенням усіх букв (*жито, винъ, шистъ, выпье*).

Галицькі письменники («руська трійця») зробили крок до подальшого зближення правопису з вимовою звуків, зокрема букви **и**, **є**, сполучення **йо**, **ьо** в ній вживалися, як і тепер. Вони викинули як зайву букву **ѣ**.

Велику роль в упорядкуванні правопису відіграли видання П. Куліша.

Український правопис у 1876 році царським урядом був заборонений, користуватися ним стали тільки після 1905 року. Хоча на Західній Україні правописом користувалися, але в основному етимологічним, тільки з 80-х років там поширюється фонетичний правопис Є. Желехівського.

Після жовтневого перевороту український правопис здобув права. У 1921 році були затверджені тогочасним урядом «Найголовніші правила українського правопису», хоча всіх проблем вони й не розв'язали. У 1928 р. був затверджений новий правопис, але на той час його оцінили як націоналістичний і в 1933 р. прийняли правопис, що за основу взяв правила російської мови, тим самим зближуючи ці мови.

Далі правопис удосконалювався в 1945 р., у 1960 р. в аспекті його зближення з російським.

Після здобуття незалежності в Україні затверджено в 1992 р. новий правопис, орієнтований на національну самобутність української мови.

Нову редакцію Українського правопису Кабінет Міністрів України затвердив 22 травня 2019 р. і уточнив у березні 2026 р.

2. Як відомо, правописом, або орфографією, називається система правил про способи передачі мови в письмовій або друкованій формі. Отже, орфографія встановлює правила передачі на письмі звукового складу мови, правила написання слів разом, окремо і через дефіс, вживання великої букви й переносу слів із рядка в рядок.

Кожна орфографія базується на певних принципах, що залежать від граматичної і фонетичної структури мови та відбивають історичні умови розвитку і формування її правописної системи. В основу орфографії сучасної української мови покладено три принципи: фонетичний, морфологічний та історичний, чи традиційний. Дехто із учених виділяє ще четвертий принцип – диференційний.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі так, як вони вимовляються в літературній мові, тобто букви в словах мають таке саме звукове значення, яке закріплене за ними в алфавіті, наприклад: *говорун, відро, дівчата*.

За морфологічним принципом зберігається однакове написання значущих частин слова незалежно від їхньої позиції в слові й від реального звучання, наприклад: *кусається, у книжці, зшитий*.

Історичний, або традиційний, принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі за традицією, як вони писалися раніше, хоч у сучасній мові таке написання не пояснюється ні вимовою, ні граматичною структурою. Історично в українській мові африкати [дж] і [дз] передаються двома буквами, натомість буква **щ** передає два звуки [ш] і [ч], хоч для їхнього позначення в алфавіті є окремі букви. Вживаються також букви **я, ю, є, ї**, що позначають два звуки. Традиційно (без правил) пишеться буква **и** у словах *кишеня, комин, лиман* та буква **е** у словах *левада, лемішка*.

Провідними принципами в українській мові є фонетичний і морфологічний, тому його часто називають фонетико-морфологічним.

За фонетичним принципом в українській мові пишуться:

а) буква **і** на місці давньоруського **ѣ** та на місці **о, е** в новому закритому складі;

б) букви **о** та **е** після шиплячих та **й**;

в) буква **а** перед складом з постійно наголошеним **а**;

г) буква **у** в словах *будяк, парубок, яблуна, мачуха* тощо на місці давньоруських **о, е, ъ**;

г) префікс **с-** перед **к, п, т, ф, х**;

д) групи приголосних, у яких історично відбулося спрощення (*щасливий, пізно, тижневий* тощо);

е) приголосні в суфіксах **-ств-, -зтв-, -цтв-** та **-ськ-, -цьк-, -зьк-**.

є) приголосні **ж, ч, ш і з, ц, с**, які чергуються з **г, к, х** та ін.

За морфологічним принципом передаються:

а) ненаголошені **е** та **и** та в позиції перед постійно наголошеним **у** та **о**;

б) глухі приголосні перед дзвінками;

в) прийменники **з і без** перед глухими й шиплячими;

г) сполучення приголосних **-лк-, -лц-**;

г) префікси **пре-** і **при-**

д) дієслівні форми на **-шся і -ться** та ін.

До диференціювальних, або смислових, написань належить насаперед вживання великої і малої букви в слові залежно від його значення або місця у фразі: *Місяць* (супутник Землі) і *місяць* (термін або явище природи), *Лев* (ім'я) і *лев* (тварина).

Диференціювальний принцип визначає також написання слів разом і окремо або через дефіс: *по-новому і по новому, насилу і на силу, напам'ять і на пам'ять*.

3. Таким чином, виконуючи **графічний** аналіз, слід спиратися на знання українського алфавіту, зокрема на відповідність застосування графічних засобів (літер та інших знаків) під час писемного відтворення слів. Основним графічним знаком є літера (буква).

Установлення співвідношення між літерами й фонемами та звуками і є метою графічного аналізу. Як окремий вид цей мовний розбір практикують переважно в початковій школі. У середній школі найчастіше він становить частину фонематичного й фонетичного розборів, оскільки передбачає зіставлення літер у слові з фонемами і звуками, позначуваними за допомогою них. До завдань графічного аналізу входить і визначення принципів, на яких базується вживання літер. Наприклад, у слові ЗНАННЯ вживання літери Я базується на позиційному принципі, а решти літер – на фонематичному.

Приклад графічного аналізу:

Слово **молотьба**, /молот'ба/, [молод'ба]

Літери **м** (ем), **о** (о), **л** (ел), **о** (о), **т** (те), **ь** (м'який знак), **б** (бе), **а** (а).

Фонеми /м/, /о/, /л/, /о/, /т'/, /б/, /а/.

Звуки [м], [о], [л], [о], [д'], [б], [а].

Усі літери вживаються з опертям на фонематичний принцип.

Отже, під час графічного аналізу з'ясовують способи передавання звуків мови на письмі, співвідношення між одиницями писемного та усного мовлення, основні принципи української графіки.

Орфографічний аналіз охоплює сукупність правил написання. Написання, що обирається з кількох альтернативних з урахуванням чинного орфографічного правила або традиції, становить **орфограму**. Виокремлення й характеристику орфограм у слові передбачає орфографічний аналіз. Цей різновид лінгвістичного аналізу формує вміння співвідносити певне написання з основними поняттями орфографії – типом орфограми, орфографічним правилом і принципом правопису, а також добирати мовні одиниці для їхньої репрезентації.

Типи орфограм бувають буквені і небуквені. До буквених належать орфограми, пов'язані з подвоєнням чи подовженням букв, з правописом м'якого знака, з написанням великої букви, з правописом И, І у словах іншомовного походження, з правописом И, Е, з написанням суфіксів -ств-, -зтв-, -цтв- тощо. До небуквених належать орфограми, пов'язані з написанням апострофа, дефіса, спрощення в групах приголосних.

Отже, щоб виконати орфографічний аналіз слід записати слово орфографічно, виділити орфограму й визначити її тип, пояснити написання (навести правило), з'ясувати принцип орфографії, на якому базується написання.

Наприклад, орфографічний аналіз слова НАДДНІПРЯНСЬКИЙ: орфограми «Подвоєні букви» – буквена і «Правопис м'якого знака» – буквена. Орфограма 1 – літери подвоюються внаслідок збігу: префікс закінчується, а корінь починається літерою Д. Принцип орфографії – морфологічний.

Орфограма 2 – м'який знак пишеться в прикметникових суфіксах -ськ-, -цьк-, -зьк-. Принцип орфографії – фонетичний.

Урахування під час орфографічного аналізу особливостей морфеми, частини мовної належності слова і його семантики сприяє підвищенню рівня орфографічної грамотності особистості, який також залежить від розуміння звуко-буквених співвідношень, володіння орфографічними, лексичними й морфологічними нормами сучасної української літературної мови та інших лінгвістичних чинників.

Література до теми

1. Єрмоленко, С. Я. (Ред.). (1989). *Словник труднощів української мови*. Київ: Радянська школа.
2. Караман, С. О., Караман, О. В., & Бакум, З. П. (2005). *Сучасна українська мова: Фонетика і фонологія. Орфоєпія. Графіка й орфографія*: підручник. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка.
3. Караман, С. О. (Ред.). (2011) *Сучасна українська літературна мова*: навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. Київ: «Літера ЛТД».
4. Мельничук, О. С. (Ред.). (1985). *Словник іншомовних слів*. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ).
5. Плющ, М. Я. (Ред.). (1994). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
6. *Український правопис* (2019). НАН України. Київ: Наукова думка.

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Графічний аналіз

Мета графічного аналізу полягає у встановленні співвідношення між буквами, фонемами і звуками.

Схема графічного аналізу

1. Записати слово орфографічно, фонематичною і фонетичною транскрипціями.
2. Виписати літери, у дужках подавши їхні назви, і фонemi та звуки, що ними позначаються.
3. Визначити принципи, на яких базується вживання літер.

З р а з о к:

1. Дзеркальний – /дзеркал'ний/, [дзе"ркал'ни^еї].
2. Д (де), з (зе) – букви, що позначають фонему /дз/ і звук [дз]; букви е (е), и (и) позначають фонemi /е/, /и/ і звуки [е^и], [и^и]; букви л (ел) та ь (м'який знак) позначають фонему /л'/ і звук /л'/, буква й (йот) позначає фонему /й/ та нескладовий голосний звук [й]. Букви р (ер), к (ка), а (а), н (ен) позначають відповідні фонemi /р/, /к/, /а/, /н/, та звуки [р], [к], [а], [н].

3. Вживання літер д, з, л, ь базується на традиційному принципі, а решти букв – на фонематичному.

Вправа 15. Запишіть слова орфографічно, фонематично й фонетично, випишіть букви, позначивши їхні назви. У яких випадках буква не відповідає фонемі, а в яких – звукові?

1. З'явиться, щоранку, єднаються, джерельце, яєчня, кур'єр, легкий, проходження, дзенькіт, бульйон, просьба, невістці, безжурний, солдатський, підживлення, гедзь.
2. В'юниться, дощовий, дзявкотить, вогкий, гігантський, Вінниччина, ніжність, павільйон, збудження, підземний, сирітці, підріши, пом'якшення, юрист, Переяслав.

Вправа 16. Зробіть графічний аналіз слів.

1. Щиросердний, виллється, б'ється, Поділля, змагається, тьмянний, джемпер, наївність, гирлига, морквяний, підв'язати, дзенькіт.

2. Без'язикий, мавпячий, заґратований, тьохкання, розщедритися, дзюдоїст, уманський, сяяння, тітчин, джерельний, обезжирений, зіщуляться.

Орфографічний аналіз

Мета орфографічного аналізу – виокремити в слові й дати характеристики орфограм за типом, орфографічним правилом і принципом правопису.

Схема повного орфографічного аналізу

1. Записати слово орфографічно.
2. Виділити орфограму й визначити її тип.
3. Пояснити написання, навівши правило згідно з чинним Українським правописом.
4. З'ясувати принцип орфографії, на якому базується написання.

З р а з о к:

1. Гуцульщина
2. Орфограми «Уживання великої букви» – буквена й «Уживання м'якого знака» – буквена.
3. З великої букви пишуться неофіційні назви територій і місцевостей. М'який знак пишеться після л перед наступною буквою на позначення приголосного, якщо це не буквосполучення -лч-, -лц-, що походять із -лк-.
4. Принцип орфографії перший – традиційний, другий – фонетичний.

Вправа 17. Запишіть слова правильно. Визначте тип орфограм.

1. С...мвол...зм, пів/Харкова, т...м...яніє, скатерт...ю, військ...омат, кінець/кінцем, на/жаль, св...ящен...ий, де/не/де, яє...ня, стат...ей, з/боку/на/бік, барок...о, уман...с...кий, пом...дор, шален...ий, вм...рати, /з, с/чистити, гуцул...ці, зробив/таки, на/сміх, пів/міста.
2. Св...ящен...ик, сам/на/сам, облич..., по/материнськ..., без/ліку, вишен...ці, /с, С/ин / б, Б/ожий, пр...ор...тет, різ...б...яр, виїз...ний, /з, с/цідити, незліче...ний, торф...яний, пів/олівця, темно/жовтий, з/по/між, поки/що, дит...ясла, дзв...якати, павіл...он, допом...гати.

Вправа 18. До кожного принципу української орфографії доберіть по п'ять прикладів з різними орфограмами.

Вправа 19. Визначте слова, у яких є небуквені орфограми.

1. Подзвониш, комп'ютер, синьо-зелений, Новий рік, щодалі, смеркання, суспільно корисний, по-турецьки, внизу, Золоті ворота, неначебто, казна-де, інтермецо, з дня на день, тьмяно, любо-дорого, черв'як, історико-традиційний, Парасчин, туманно, хтось-то.

2. Породження, роз'їсти, західноукраїнський, павільйон, навперейми, символізм, вілла, зцілити, бароко, сюрреалізм, шістнадцять, десь-не-десь, нездоланний, услід, на жаль, яскраво-зелений, Великдень, насамкінець, по-батьківськи, дотепер, абихто, нібито, все-таки.

Вправа 20. Визначте слова, що мають найбільшу кількість орфограм.

Припорошений, довженківський, злісний, меценат, безвісти, мимоволі, львів'янин, Наддніпрянщина, гуцульський, хруснути, вголос, Водосвяття.

Вправа 21. Запишіть слова правильно. Визначте принцип написання виділених орфограм.

1. Без...аконня, виїз...ний, в...юни, син...ка, пр...б...режний, к...шеня, допом...гати, соня...ний, пр...м...рити, м...ята, л...вада, Він...ич...ина, Гал...чин, жовто...блакитний, аген...ство.

2. Шіс...десят, б...гатий, по...березневому, народно...господарський, по...третє, пере...день, невблага...ний, ім...іграція, мен...ший, аби...який, к...пар...с, гіган...ський, з...ясувати, п...ять.

Вправа 22. Зробіть повний орфографічний аналіз слів.

1. Роздолля, захисний, хоч-не-хоч, козацтво, хто-небудь, безжално, гіркувато-кислий, Вашингтон, лібрето, діапазон, напередодні, Суми, роззброїти, острозький, Гордєєв.

2. Давним-давно, Стелла, козаччина, без сумніву, нововодолазький, щодалі, будь-що, вариво, по-кошачому, безвісти, аперитив, Чингісхан, мовбито, дарма що, Мар'яненко.

Тема 1.3 Лексикологічний і фразеологічний аналізи

План лекції

1. Зв'язок лексикологічного й фразеологічного аналізу з практикою лексикографічної роботи.
2. Основні етапи лексикологічного аналізу.
3. Відмінність лексичного й фразеологічного значення.
4. Врахування генези фразеологізму для правильного його аналізу.

У мовній практиці найпоширенішим є лексикологічний аналіз – вид лінгвістичного аналізу, який дає вичерпну інформацію про особливості лексичного значення слова, визначає його місце в лексичній системі сучасної української мови. На елементарному рівні його виконує кожен мовець у процесі вербальної комунікації, добираючи для вираження своїх думок лексеми залежно від їхнього лексичного значення, стилістичних функцій з урахуванням парадигматичних і синтагматичних зв'язків, у які вступає слово в системі мови.

Для правильного виконання як лексикологічного, так і фразеологічного аналізів, необхідно передусім знати і вміти користуватися лінгвістичними словниками (тлумачними, іншомовних слів, синонімів, антонімів, паронімів, перифраз, перекладними та ін.). Тільки за допомоги словників різного типу можна повно і правильно проаналізувати слово чи фразеологізм.

Зокрема словники допоможуть з'ясувати під час виконання лексикологічного аналізу лексичне значення слова, відповісти на питання, багатозначне воно чи однозначне, вжите в тексті в прямому чи переносному значенні, дібрати до аналізованого омоніми, синоніми, антоніми, пароніми; з'ясувати походження слова, визначити, до активної чи пасивної лексики воно належить, з'ясувати стилістичне використання й тип словосполучення, у якому вжите (синтаксичне, лексичне чи фразеологічне).

Отже, виконуючи лексикологічний аналіз, слід пам'ятати:

1. Слова бувають **однозначними і багатозначними**, причому більшість слів української мови полісемічна. Із багатьох значень слова одне є для нього основним, або прямим, а інші – переносні, або непрямі. Типи переносних значень бувають метафоричні (перенесення назви з одних

предметів і явищ на інші на підставі подібності їхніх ознак або схожості вражень від них), метонімічні (перенесення назви з одного предмета чи явища і його властивостей на інший на основі суміжності – *читаю Ремарка, солов'їні гаї*) і на основі синекдохи, коли замість назви цілого вживається його частина (*увесь Харків вийшов прибирати вулиці*).

2. Крім полісемії, у мові існує **омонімія**. Лексичні омоніми – це слова, які за своїм звуковим складом однакові, але за значенням різні, що в словниках відображається окремими статтями про кожне слово (*бал* – одиниця виміру і *бал* – вечір з танцями). Крім лексичних, бувають морфологічні омоніми (омоформи), графічні (омографи) і фонетичні (омофони), але до лексикологічного аналізу вони не мають стосунку, бо це явища іншого порядку.

3. Одиниці лексичної системи можуть вступати в парадигматичні відношення, утворюючи **синонімічний** ряд, тобто ряд слів, що пишуться по-різному, але мають однакове чи близьке значення. У синонімічному ряду (чи гнізді) слова розрізняються за різноманітними ознаками, які чимось доповнюють основне значення кожного синоніма (*йти, швентяти, ходити, чимчикувати, вештатися, чалапати, дибати, майнути, сунути* тощо). Синоніми бувають лексичними (словниковими) і контекстуальними.

4. Антонімами (словами з протилежним значенням) вважаються тільки ті, що мають якусь смислову спільність (*темний* і *світлий* – бо назва кольору; *говорити* і *мовчати* – бо назва, пов'язана з процесом мовлення), тому антонімами завжди є слова однієї частини мови.

5. Пароніми – слова, подібні за звучанням і частковим збігом морфемного складу, але різні за значенням – відіграють у мові значну стилістичну роль (*людський* і *людяний, економний* і *економічний, освітлювати* і *висвітлювати, вакація* і *вакансія*).

6. За походженням слова поділяються на **корінні** і **запозичені**. До корінних належать слова спільнослов'янського періоду розвитку мови, східнослов'янського та власне українського. До запозичених належать передусім слова старослов'янського походження. Вони прийшли в нашу мову давно (X ст.), мають південнослов'янське коріння, частина з них адаптувалася й не сприймається сьогодні як іншомовна лексика (*здраствувати, вражий, область, глава, гласність, храм* тощо), хоча вони мають виразні ознаки іншомовності (неповноголосні сполучки *ра, ла, ре, ле* замість східнослов'янських *оро, оло, ере*; сполучення *ра*

на початку слова – *раб*; приголосні *жд* відповідно до східнослов'янського *ж* – *вождь, утверждать*; іменникові суфікси *-знь-, -тель-, -ств-, -тай-, -ин-*, дієприкметниковий суфікс *-ащ-, -ущ-*: *приязнь, братство, гордия, ходатай, трудящий, невмирущий*; префікси *воз-, пред-, со-*: *вознести, предтеча, соратник*). Проте низка слів утворена пізніше за допомогою старослов'янських елементів, тобто такі слова не належать до старослов'янських запозичень: *вихователь, представитель, возвеличить, возз'єднати* тощо.

В українській мові дуже багато запозичень з інших слов'янських мов, зокрема з російської, польської, чеської, білоруської, що пояснюється відомими історичними чинниками. На сучасному етапі розвитку української мови відчутний процес позбавлення від росіянізмів, зокрема кальок типу *міроприємства, запасаючий, ряд* тощо. Однак низка калькованих утворень уже глибоко увійшла в українську мову як з російської (*підприємство, видавець, виборець, телебачення, винищувач, сучасний* тощо), так і з польської (*білизна, кепський, містечко, гарцювати, повідло*).

Запозичення з неслов'янських мов теж дуже давні (з грецької та латинської мови). Ознаки грецьких запозичень: голосний А на початку слова (*академія, алфавіт, апостроф, архів*), голосний Е на початку слова (*ера, епоха, епос, етика*), приголосний Ф (*фізика, філармонія, філологія, феномен*), сполучення приголосних КС, ПС, МВ, МП, СК (*лексика, синтаксис, психіка, олімпіада, лампада*). Ознаки латинських запозичень: приголосний Ц перед голосними Е, И (*целюлоза, ценз, цитата*); префікси *де-, екс-, ім-, ін-, інтер-, ре-, ультра-*; суфікси *-аці-, -ці-, -ент-, -ій-, -тор-, -тур-, -ум-, -ус-* (*ультиматум, студент, санаторій, диктор, інверсія, дериват, радіус*).

Слова тюркського походження найактивніше засвоювалися в XII – XVII ст. (*амбар, казан, чарка, казна*). Німецькі запозичення (XVII – XVIII ст.) мають такі ознаки: сполучення ШТ на початку слова, утворення складних слів без сполучного звука (*штамп, штабель, штиль, гросмейстер, патронташ, циферблат*). Французькі запозичення (XVIII ст.) вирізняються сполученням голосних УА, вживанням пом'якшених шиплячих перед У, сполученням АМ, АН перед приголосними, невідмінюваними словами з кінцевим Е, І, О, суфіксами *-аж-, -ант-, -анс-, -ер-, -он-* (*тротуар, репертуар, бюст, бюлетень, пансіон, аванс, масаж, режисер, бульйон*). Англійські запозичення – більш пізнього періоду й сучасні мають такі ознаки: звукосполучення ДЖ, суфікс *-инг- (-інг-)* (*джерпер, джем, лізинг, паркінг*).

7. Щоб визначити, до **активної чи пасивної** лексики належить слово, слід пам'ятати, що активна лексика обслуговує сучасні потреби мовців у різних формах і стилях. До пасивної лексики належать усі слова, що вживаються в мові рідко, є незвичними у спілкуванні людей. Це слова застарілі (архаїзми) й нові, або неологізми. Архаїзми поділяються на історизми, або матеріальні архаїзми, вони називають поняття й речі, які вже вийшли з ужитку (*шеляг, намітка, жупан, верства, урядник*), та стилістичні архаїзми, які вживаються тільки зі стилістичною метою (*піїт, всує, зигзиця, паче*). Неологізми можуть поповнити активний склад словника (*яровизація, атомник, навзаєм*), а можуть лишитися в пасиві, з часом ставши архаїзмом. Окремо вирізняють авторські неологізми, вживані тільки в певному творі певним автором.

8. Склад української лексики зі **стилістичного** погляду має такий вигляд: слова зі стилістичного погляду найбільш нейтральні (загальновживана лексика); лексика специфічно побутова, яка теж значною мірою загальновживана (*борщ, капелюх, диван, весілля*), але з-посеред неї вирізняються слова соціально обмеженого вжитку (*дривітня, лопата, череда; парфуми, фен, манікюр*). Велику стилістичну групу становить професійно-виробнича лексика, специфічна для кожної галузі (*домна, вагранка, руда, виплавка; напруга, струм, дріт, рубильник*). Окремо виділяють наукову та науково-технічну лексику, якій притаманна термінологія (*плазма, клітина, тичинка*). Є також ділова лексика, вживана в канцелярській мові організацій, держав, урядів (*довідка, кошторис, вирок, свідок, доказ*). Окрему стилістичну категорію становить емоційно забарвлена лексика, тобто слова, що виражають різні почуття, емоційні відтінки в оцінці явищ (*милий, ніжний, тяжко, радісно, кохати, ненавидіти, лебедонько, шкапа, баньки, дідуган*).

9. Виконуючи лексикологічний аналіз, слід визначити, слово належить до літературного вжитку чи позалітературного. Позалітературна лексика складається передусім зі слів не загальновживаних, а уживаних на певних територіях, – територіальної діалектної лексики (*шарварок, стидатися, трембітати, тремпель, рискаль*). Крім територіальних діалектизмів, є ще соціальні та професійні діалектизми, поширені в мові окремих соціальних груп. Ця мова називається жаргоном, або сленгом (*предки (батьки), ксива (паспорт), шпана (зłodійкувата молодь)* тощо).

10. Насамкінець, виконуючи лексикологічний аналіз, слід вказати, у складі якого словосполучення вжите слово: лексичного, синтаксичного

чи фразеологічного. Лексичне словосполучення означає назву якогось одного поняття (*регресивна асиміляція, називний відмінок, перехідне дієслово*). Синтаксичне словосполучення – це вільне поєднання слів, граматично організоване за допомогою різних видів синтаксичного зв'язку (*брати зі столу, ваза з варенням, поле у волошках*). Фразеологічні словосполучення – стійкі поєднання слів, що сприймаються як єдиний вислів, або мовний зворот, неподільний на окремі частини без втрати його значення.

Таким чином, переходимо до **фразеологічного аналізу**.

Фразеологізми порівняно зі словами є складнішими за значеннєвою структурою номінативними одиницями. Вони утворюють специфічну систему одиниць, об'єднуючись за кількома типологічними ознаками: семантичною цілісністю, відтворюваністю в комунікативних процесах, розчленованою (надслівною) будовою. Цю багатоаспектність слід враховувати у процесі фразеологічного аналізу, який передбачає з'ясування семантичних, граматичних, стилістичних особливостей фразеологізмів.

Під час виконання фразеологічного аналізу для з'ясування частини мовної співвіднесеності та генетичних особливостей фразеологізмів використовуються лексикографічні джерела.

1. Значення фразеологізмів з'ясовуємо за словниками фразеологізмів чи ідіом.

2. Визначення семантичного типу здійснюється з опертям на класифікацію В. Виноградова, визнану в Україні найбільш глибокою й послідовною. Він поділяє їх на три основні групи: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення. Крім того, за М. Шанським, виділяють ще фразеологічні вирази.

Фразеологічні зрощення – такі стійкі сполучення слів, що складають неподільну цілісність і значення яких у сучасній мові не можна пов'язати з тими словами, що входять до його складу (*скакати в гречку, у чорта на болоті, на всі заставки*).

Фразеологічні єдності – стійкі словосполучення, загальне значення яких зв'язане з тими словами, що входять до їх складу, тобто більшою чи меншою мірою вмотивоване значенням складових елементів вислову (*ні світ ні зоря, ні пари з вуст, танцювати під чиюсь дудку*).

Фразеологічні сполучення – стійкі вирази, які характеризуються певною самостійністю складових частин. Одне слово становить ядро,

а решта від нього залежить. Центральне слово не може бути замінене іншим, а залежні можуть змінюватися (*порушити питання, порушити справу; справа честі, справа обов'язку*).

Фразеологічні вирази – стійкі звороти мови, що семантично не діляться та складаються зі слів із вільним значенням, але відтворюються в мовленні як сталі мовні одиниці. До них належать прислів'я, приказки, крилаті вислови, народні порівняння тощо (*бідний, як церковна миша, щоб ти так здоровий був, мертві сраму не їмуть*).

3. Морфологічний тип фразеологізму визначається за граматично основним словом. Таким чином, фразеологізми поділяються на іменникові (*кров з молоком, сіль землі*), прикметникові (*гострий на язик*) дієслівні (*теревені правити, тримати камінь за пазухою*), числівникові (*сім мішків гречаної вовни*), прислівникові (*видно пана по халявах, рано чи пізно*), вигуківі (*Боже поможи, хвала Господу*).

4. Генетичний тип фразеологізмів визначається залежно від їхнього походження.

Найбільше фразеологізмів – народного походження: це й ідіоми, й прислів'я та приказки, різні жартівливі та анекдотичні вислови. Наприклад, *ви мовчіть, а я буду слухати; нема хліба – їж пироги; свиню підкласти*.

Крім того, це можуть бути вирази виробничо-професійного походження (*білими нитками шито, грати в унісон, цей номер не пройде*); крилаті вирази – вислови відомих громадських діячів, письменників та ін. (*І чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь, Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та*), переклади крилатих висловів зарубіжних письменників та інших діячів (*Бути чи не бути, Останній із могікан*), переклади античних виразів (*Чистити авгієві конюшні, Прийшов, побачив, переміг*), окремі біблійні і євангельські вислови (*Стати притчею во язицех, Заблукала вівця*).

5. Фразеологічний аналіз також передбачає встановлення стильових ознак фразеологічного звороту: у якому саме стилі поширений. Це може бути художній стиль, розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, конфесійний.

6. Важливий етап аналізу – добір фразеологічних синонімів і антонімів, оскільки він має на меті актуалізацію знань студента з фразеології, а за потреби збагачення цих знань – уміння користуватися фразеологічними словниками синонімів та антонімів.

Література до теми

1. Білоноженко, В. М. (Уклад.). *Фразеологічний словник української мови: У 2-х томах. Т. 1-2.* (1993). Київ: Наукова думка.
2. Бодик, О. П., & Рудакова, Т. М. (2011). *Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія.* Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури.
3. Валюх, З.О., & Заскалета, В. П. (2023). *Сучасна українська мова (лексикологія, лексикографія, фразеологія): навчально-методичний посібник для практичних занять та самостійної роботи студентів.* Київ: Видавничий центр КНЛУ.
4. Гринчишин, Д. Г., & Сербенська, О. А. (1986). *Словник паронімів української мови.* Київ: Радянська школа.
5. Єрмоленко, С. Я. (Ред.). (1989). *Словник труднощів української мови.* Київ: Радянська школа.
6. Калашник, В. С., & Колоїз, Ж. В. (2004). *Словник фразеологічних антонімів української мови.* Київ: Довіра.
7. Коломієць, М. П., & Регушевський, С. С. (1988). *Словник фразеологічних синонімів.* Київ: Радянська школа.
8. Мариненко, І. О. (2017). *Лексикологія української мови: практикум: навчальний посібник.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
9. Мельничук, О. С. (Ред.). (1985). *Словник іноземних слів.* 2-е вид., випр. і доп. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ).
10. Полюга, Л. М. (2001). *Словник синонімів української мови.* Київ: Довіра.

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Лексикологічний аналіз

Мета лексикологічного аналізу – охарактеризувати особливості лексичного значення слова, визначити його місце в лексичній системі сучасної української мови.

Схема повного лексикологічного аналізу слова

1. Записати слово в початковій формі.
2. З'ясувати функцію: повнозначне чи службове.
3. Сформулювати лексичне значення.
4. Визначити, однозначне слово чи багатозначне; у прямому чи переносному значенні вжите, тип перенесення (для багатозначних): метафора, метонімія, синекдоха.

5. Дібрати групи слів за значенням: омоніми, синоніми, антоніми, пароніми.

6. З'ясувати походження слова: корінне, запозичене (з якої мови).

7. Визначити, до активної (загальномовної, термінологічної) чи пасивної (історизм, архаїзм, неологізм) лексики належить.

8. З'ясувати стилістичне використання: міжстильове чи співвідносне із стилем (наукова, суспільно-політична, виробничо-професійна, офіційно-ділова, побутова лексика); нейтральне чи емоційно забарвлене; літературного чи позалітературного вжитку.

З р а з о к:

З-за топонімічної гробової дошки Визирає лукава **парсуна** Ярила (І. Драч).

1. Парсуна.

2. Повнозначне слово.

3. Значення: «обличчя, фізіономія».

4. Багатозначне, ужите в прямому значенні.

5. Групи за значенням: омонім – немає; синонім – обличчя, фізіономія, портрет; антонім – немає, паронім – персона.

6. Іншомовного походження (з латинської мови).

7. Належить до пасивної лексики, архаїзм.

8. За стилістичним використанням: співвідносне з розмовним стилем, емоційно нейтральне, позалітературного вжитку.

Вправа 23. Визначте, користуючись тлумачним словником, значення слів і розподіліть їх на дві групи – однозначні і багатозначні. Багатозначні уведіть у контекст таким чином, щоб продемонструвати всі види лексико-семантичних варіантів.

1. Відбиття, віги, геном, жирний, диякон, золото, качати, каша, поема, клавесин, неон, ойойкати, okazія.

2. Порода, провізор, ранили, симбіоз, скриня, страх, теплий, теніс, точковий, тост, утікати, фонологія, хороший.

Вправа 24. Визначте, які слова вжито в прямому, а які в переносному (якому саме) значенні.

1. І дощ, і сніг, і віхола, і вітер. Високовольтна лінія Голгоф. На біле поле гайвороння літер Впаде, як хмари, цілі хмари строф. Нове століття

вже на видноколі, І час новітню створює красу. А ритми мчать – як вершини у полі. А рима віршам запліта косу (Л. Костенко).

2. Ходімо в сад. Я покажу вам сад, де на колінах в яблуні спить вітер, а згорблений чумацький небопад освітлює пахучі очі квітів. Я покажу вам сливи на сучках, що настромились, падаючи мовчки. Затисла груша в жовтих кулачках смачного сонця лагідні жовточки (М. Вінграновський).

Вправа 25. Згрупуйте слова за типами переносного значення: метафора, метонімія, синекдоха. Укажіть їхній стилістичний різновид.

1. Ті журавлі, і їх прощальні сурми... Тих відлітань сюїта голу-ба.. Натягне дощ свої осінні струни, Торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко). Корінь слова містить загальне семантичне ядро всього ряду спільнокореневих слів (3 підр.).

2. Ти, сивий лісе в сутіні прозорій, І ви, гаї в зелених льолях літ, Нічого так не треба, як в підзор'ї Мені ваш голос чуть і стежить ваш політ (М. Вінграновський). Мигдальна перетинка в оці людини – рудимент третьої повіки (3 підр.).

Вправа 26. Виділіть семантично споріднені й неспоріднені омоніми. Прокоментуйте, які з них є міжмовними омонімами.

1. Свинка (морська) – свинка (хвороба); бал (випускний) – бал (високий); коса (дівоча) – коса (річкова) – коса (механічна); пильний (погляд) – пильний (матеріал); тур (тварина) – тур (конкурсу); лисичка (тварина) – лисичка (гриб).

2. Загін (волонтерів) – загін (для скотини); туш (фарба) – туш (музичний твір); баки (підстрижені) – баки (для палива); ківі (птах) – ківі (плодове дерево); грамота (за успіхи) – грамота (знання); ящур (тварина) – ящур (хвороба).

Вправа 27. Визначте типи омонімів: лексичні (повні і часткові), лексико-граматичні, омофони, омографи, омоформи. Кожен вид доповніть трьома своїми прикладами.

1. Дорога, ніс, держав, луг, ясен, п'яти, маківка, фракція, з вати, мила.
2. Сталі, міна, настав, атлас, град, кома, до саду, гостинець, жили, на березі.

Вправа 28. З'ясуйте значення поданих слів-паронімів. Складіть з ними речення. Поясніть їхні стилістичні особливості.

1. Гривня, гривна; усмішка, посмішка; авторитарний, авторитетний.
2. Буран, бурун; особовий, особистий; поверховий, поверхневий.

Вправа 29. До поданих слів доберіть синоніми. З кожним утворіть словосполучення. З'ясуйте, чи мають ці синоніми семантичні та стилістичні відтінки, чи вони абсолютні. Поясніть свою думку.

1. Бачити, палкий, кволість, гнутися, щиро.
2. Видатний, лагідно, межувати, майно, вередувати.

Вправа 30. Доберіть синоніми й антоніми до кожного зі значень полісемічного слова, виписавши ці значення з тлумачного словника.

1. Сердитий.
2. Добрий.

Вправа 31. Визначте, до якого розряду лексики з погляду походження належать подані слова. Поясніть їхні семантичні, фонетичні й словотвірні особливості.

1. Грядущий, допінг, ксерокс, жалюзі, мазниця, пленум, діяч.
2. Адажіо, вождь, слинько, златоглавий, шприц, шейпінг, вар'єте.

Вправа 32. Випишіть лексеми пасивного вжитку (архаїзми, історизми, неологізми).

1. Фортеця була обнесена валами сажнів десять заввишки, з бастіонами на чотирьох рогах (П. Панч). Наморосило в ній [в Холодній балці] туманів, і самота-одина в ній однієї на світанні, і тільки щастя їй нема... (М. Вінграновський). Скільки правиш за макітру? Ось гроші! І виклав на цяцькований таріль два подвійні динари (О. Ільченко). І здавалось – можна від напруження безнадійно тріснути, і здавалось – душоплямою зостанеться навіки цей кошмар (М. Семенко).

2. Князь Ярослав ішов з дружиною по Дніпру, а за князем ішов товар, поверталися княжі прислужники, сторожа, бояри, воєводи, розважальники, пісельники і дударі (П. Загребельний). І пересріблюється стан, Перепоблискують народи (М. Вінграновський). А я околений жмутом моїх відчужань. Але я їй не скажу, що вони всі – довкола неї (М. Семенко). Перед очима Хмельницького стояли спалені в мідних биках, четвертовані на плахах, насажені на палі, обезглавлені його попередники (П. Панч).

Вправа 33. Розподіліть слова за такими критеріями: міжстильова лексика й лексика, співвідносна з певним стилем (наукова, суспільно-політична, виробничо-професійна, офіційно-ділова, розмовно-побутова).

1. Запит, інтеграл, освіта, диференціювати, гопки, студент, референдум, амортизація, оранка, дідько, волошка, алофон, окислювати, борсатися, батерфляй, бланк, політикум, гіпотеза, акт, пакт, веселка, суфікс, жерти, шулики, електорат, худоба, бабця, заворушення, піар-акція, відмінок, рубанок, майоріти, перемовини, статут, відозва.

2. Лідер, шия, калабаня, алюр, верстка, заява, четвертак, інтегрувати, каботаж, кампанія, адаптувати, відьмак, алітерація, дебати, стеблистий, скелет, риніт, смакувати, викомарювати, недоторканність, рецидив, рапорт, присутній, шпаклювати, циноз, шпулька, повариха, садівник, геноцид, роутер, заціпеніти, охайний, наказ, шліфівка, калькування, декларація.

Вправа 34. Зробіть повний лексикологічний аналіз виділених слів.

1. Остеронь сидів **кардинал**, нещодавно посланий до Каффи з папською **буллою** (З. Тулуб). Поглянь і глянь: з-за весни зими стали. Настав той день, я думав – промине. Осінніми **імлистими устами** Не бий, не ріж, не доріжай мене. Дивись: моря. Дивись: мій погляд – поле. В легкій руці легке перо **ячить**, І степ за полем, щастя попід боєм, Попід тихеньким боєм, що **мовчить**. Не йди, а глянь. Дивись, пошерхотіли З осінньої **не-тихої** плавби Очерети. Очерети **вчамріли**. Люби мене. Нікого не люби (М. Вінграновський).

2. Сагайдачний любив **популярність** і частенько сидів з **голою**, бо розумів, що без голоти на Січі недовго втримаєш в руках **булаву**

(З. Тулуб). Мені було жаль дівчат – майже всі вони, зрізавшись, їхали додому з сльозами на очах. А Нінка хоч на словах і **співчувала неудачникам**, насправді раділа, що дівчата **провалюються** (Ю. Збанацький). За балом **бал** у генерала. За **генеральшею** чимала Орда панів і паничів (Т. Шевченко).

Фразеологічний аналіз

Цей аналіз має **на меті** з'ясування семантичних, зокрема й семантико-парадигматичних відношень, граматичних, стилістичних особливостей фразеологізмів.

Схема повного фразеологічного аналізу

1. Записати фразеологізм.
2. З'ясувати значення фразеологізму.
3. Визначити тип: семантичний, структурно-граматичний, морфологічний, генетичний.
4. Вказати стильові ознаки.
5. Дібрати фразеологічні синоніми, антоніми.

З р а з о к:

1. **Ляси точити.**
2. Значення: 'базікати, говорити щось пусте, марнословити'.
3. Тип: фразеологічне зрощення, фразема, дієслівна, народного походження.
4. Розмовно-побутового характеру.
5. Синоніми: *теревені правити, ляпати (лопотати, ляскати, плескати, молоти, плести) язиком, чесати язиком, переливати з порожнього*; антоніми: *прикусити язика, як у рот води набрав, як заціпило, справляти мовчанки, подавитися язиком.*

Вправа 35. Розподілити словосполучення на вільні й фразеологічно зв'язані.

1. Зелений сад, зелений змій, зелена дорога, зелена спідниця, гріти вечерю, гріти руки, гнути проволочку, гнути спину, гнути своє, взяти за руку, взяти за горло, взяти до уваги, собака на вулиці, собака на сні,

собака на прив'язі, правити текст, правити службу, теревені правити, підкласти подушку, підкласти свиню.

2. Сім п'ятниць на тиждень, сім ложок цукру на кілограм ягід, гроші полічити, ребра полічити, водою окропити, водою не розлити, водою запастися, п'яте питання порядку денного, п'яте колесо до воза, собака вхопив, дідько вхопив, до нових віників, до нових досягнень, до нових зустрічей, піймати облизня, піймати шуку, піймати синього птаха.

Вправа 36. Визначте, до якого семантичного типу належать фразеологізми (фразеологічне зрощення, фразеологічна єдність, фразеологічне сполучення, фразеологічний вираз).

1. Стати до шлюбу, прийшов – побачив – переміг, на руку ковінька, взяти бика за роги, бабине літо, вскочити в халепу, взяти до відома, виходити з рівноваги, братися за розум, душа не з лопуцька, від а до я.

2. Триматися купи, тримати хвіст трубою, ловити гав, легкий хліб, лиш боротись – значить жити, знімати камінь з душі, не кидати бісер свиням, дубова голова, знімати стружку, збити з пантелику, азбука поведінки.

Вправа 37. Визначте морфологічний тип фразеологізмів.

1. П'ятами накивати, мало каші з'їв, два чоботи – пара, пустити червоного півня, без сьомої клепки, ніде голці впасти, розбити глека, обіцяти золоті гори, храм науки, вийти сухим із води, висохлий на тараню, мов з хреста знятий, скакати в гречку, впадати в око, кров з молоком, рано чи пізно.

2. Кури не клюють, відкрити очі, до гробової дошки, велика цяця, вийти сухим із води, сім мішків гречаної вовни, яке їхало, таке й здибалю, рукою подати, синя панчоха, язиката Хвеська, водою не розіллеш, за тридев'ять земель, брати в лещата, у поті чола, пропаща сила, важкий на руку.

Вправа 38. Згрупуйте фразеологізми за їхнім походженням (народного, професійного, біблійного, античного походження та крилаті вирази).

1. Облизня піймати, камінь спотикання, грати першу скрипку, Содом і Гоморра, до чорта в зуби, медовий місяць, сізіфова праця, битися об заклад, герой нашого часу, притча во язицех, альфа і омега, горобцеві по коліно, співати Лазаря, борітеся – поборете, ахіллесова п'ята.

2. Обіцянка – цяцянка, канути в Лету, п'ятами наживати, троянський кінь, служити мамоні, пустити по світу, хоч голки збирай, як маком насі-яно, авгієві конюшні, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь, топтати ряс, витати в емпіреях, буря в склянці води.

Вправа 39. Уведіть подані фразеологізми в речення. Зробіть висновок про їхній тип за стильовими ознаками.

1. Між Сціллою і Харибдою, ламати голову, взяти до уваги, чорна кішка пробігла, камінь спотикання.

2. Розбити глека, до чорта в зуби, порушити справу, стріляний горо-бець, покласти на алтар.

Вправа 40. Зробіть повний фразеологічний аналіз.

1. Наговорити сім мішків гречаної вовни, нести хрест, синій птах, од-ного поля ягода, вжити заходи, собака на сіні.

2. Перепадати на горіхи, Богові – Богове, цезарю – цезареве, посікти язиком на капусту, трубка миру, трохи не лусне, вавилонське стовпотво-ріння.

Модульна контрольна робота з неграматичних видів мовного аналізу

Завдання для контрольної роботи

Варіант 1

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *вивчення*.

2. Зробити орфографічний аналіз слів *по-материнськи, Біблія, незбагненний, сфабрикований, роздоріжжя*.

3. Зробити лексикологічний аналіз слів *авторитетний, хустка, суфікс*.

4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *пошитися в дур-ні, авгієві конюшні, перемити кісточки*.

Варіант 2

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *дослідження*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *дочиста, невблаганний, історико-правничий, проєктний, зцідити*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *аудіювати, лихо, відмінювання*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *впадати в око, в сорочці народитися, пропаща сила*.

Варіант 3

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *віддячити*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *по-друге, дзвякати, нездоланний, на льоту, віцепрем'єр*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *зірка, референдум, дієслово*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *азбучна істина, збити з пантелику, біла ворона*.

Варіант 4

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *найдорожчий*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *поки що, шістнадцять, вічна-віч, Наталчин, абітурієнт*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *блаженний, саркофаг, пуп'янок*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *за тридев'ять земель, муки Тантала, гострий на язык*.

Варіант 5

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *віддзеркалення*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *з року в рік, золотоніський, жовцю, священник, скошений*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *вражина, анестезія, титул*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *у поті чола, досвітні вогні, перейти рубікон*.

Варіант 6

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *щонайпривабливіше*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *на жаль, імміграція, по-материнськи, народногосподарський, торф'яний*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *аудієнція, підліток, предтеча*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *ні на йоту, без сьомої клепки, ухопити шилом патоки*.

Варіант 7

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *щедрість*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *зів'ялий, з дня на день, Різдво, виїзний, шалений*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *економний, епітафія, гай*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *справа честі, впадати в око, співати Лазаря*.

Варіант 8

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *виїжджений*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *західноукраїнський, павільйон, безземелля, будь-хто, Великдень*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *планета, вінегрет, щирий*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *хоч мак сій, намилити шию, езопівська мова*.

Варіант 9

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *відчеплений*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *ірреальний, сам-на-сам, темно-синій, комп'ютер, супергерой*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *косар, корсар, файний*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *ніде голці впасти, бити на сполох, пам'ятай про смерть*.

Варіант 10

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *беззастережний*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *спітнілий, хоч-не-хоч, ізмаїльський, міддю, коров'ячий*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *лектор, свобода, резекція*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *дати драла, ні світ ні зоря, кожному своє*.

Варіант 11

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *в сорочці*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *віч-на-віч, спозаранку, збіжжя, дистанція, Міністерство освіти і науки*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *світлий, інавгурація, чоломкатися*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *водою не розіллеш, врізати дуба, повторення – мати навчання*.

Варіант 12

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *розбуджений*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *абихто, ванна, науково-дослідний, Чикаго, з'юрмитися*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *вернісаж, нероба, дисиміляція*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *закон не писаний, рука руку миє, чорта з два*.

Варіант 13

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *зсипається*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *гуцульський, безвинно, незрівнянний, неначебо, заслужений учитель України*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *райдужний, предстоятель, десант*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *сьома вода на киселі, жереб кинуто, піймати облизня*.

Варіант 14

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *розчиняються*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *поки що, тьмяно, історико-філологічний, Вашингтон, небезпечний*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *скелет, ідіома, слинько*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *гроші не пахнуть, важкий на руку, смаленого вовка не бачив*.

Варіант 15

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *безпорадність*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *шістнадцять, ірраціональний, з-поміж, на жаль, міністр освіти*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *аудиторія, заметіль, відмінок*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *позичити у сірка очей, поспішай повільно, хоч кіл на голові теши*.

Варіант 16

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *зчепився*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *беззастережно, дзвякати, по-весняному, пріоритет, уманський*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *шейпінг, забіяка, оксиморон*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *кінець – справі вінець, лізти на рожен, відкрити душу*.

Варіант 17

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *підвищується*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *примирити, з-поміж, південнослов'янський, Парасчин, без ліку*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *кишеня, шлягер, хорей*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *який піп, такий і прихід, рубати з плеча, два чоботи – пара*.

Варіант 18

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *зосереджується*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *прибережний, таки віддячив, Анікеєв, без'язикий, більш-менш*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *юшка, лазер, тремпель*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *голий король, витягти з болота, взяти за основу*.

Варіант 19

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *ощасливлювати*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *інтермецо, неначебто, Лебедєв, десь-не-десь, ясночолій*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *кукурудза, шантаж, поминати*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *вийти сухим із води, дволикий Янус, співати осанну*.

Варіант 20

1. Виконати фонематичний, фонетичний та орфоепічний аналізи слова *віддзеркалення*.
2. Зробити орфографічний аналіз слів *захисний, розбирати, лібрето, де-небудь, порт'єра*.
3. Зробити лексикологічний аналіз слів *воздати, центуріон, гаївка*.
4. Зробити фразеологічний аналіз сполучень слів *вальпургієва ніч, видно пана по халявах, з вогню та в полум'я*.

МОДУЛЬ 2.

СУТНІСТЬ І ВИДИ ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Тема 2.1

Морфемний, етимологічний і словотвірний аналізи

План лекції

1. Сутність морфемного аналізу, його мета й основні етапи.
2. Зв'язок етимології слова з його морфемною будовою і визначенням меж морфемного й словотвірного аналізу (похідності/непохідності слів).
3. Етимологічний словник як джерело історичної інформації про будову й творення слів.
4. Відмінності в предметі й меті аналізу за будовою слова та способом його словотворення. Зв'язок морфемного і словотвірного аналізу.

1. Виокремлення морфеми як найменшої значущої неподільної одиниці слова та співвідносних з нею інваріантних елементів (морфів та аломорфів) у мовленнєвому потоці є одним із найважливіших завдань морфеміки. Це завдання реалізують під час **морфемного аналізу**, метою якого і є встановлення морфемної будови слова, визначення типів і функцій морфем.

Слід пам'ятати, що морфемний аналіз починають із визначення змінюваності/незмінюваності слова, це дає підстави виокремити закінчення, якщо слово змінюване, а далі – основу або ж виокремити тільки основу слова, якщо слово незмінюване. Тобто морфемний аналіз починається завжди з кінця слова. При цьому не слід забувати, що закінчення може бути матеріально виражене й матеріально не виражене (нульове), яке, однак, вказує на змінюваність слова й має певне граматичне значення, отже, потребує виділення в слові.

Визначивши основу, слід дібрати до аналізованого слова спільнокореневі слова, що дасть підстави виокремити спільну частину – корінь.

Наступний етап – підбір однакових за структурою слів для того, щоб визначити службові афікси – префікси, суфікси й постфікси. При цьому

слід пам'ятати про явище омонімії морфів: однаковими вважаються тільки ті афікси, які мають однакове (чи відмінне, але пояснюване фонетичними процесами в аломорфах) звукове вираження й однакові семантику та функції, наприклад, до слова *ширина* не можна підібрати як одноструктурне слово *дівчина* або *дичина*, оскільки суфікс *-ин-* у всіх словах має різне значення. Те саме стосується і префікса *за-* у словах *занести* і *заморський*.

Далі дається характеристика основи й морфів. Зазначається, чи основа проста чи складна, похідна чи непохідна, вільна чи зв'язана (останній критерій визначається за характером кореня – може він вживатися вільно, без афіксів, чи ні). Корінь аналізується з погляду його зв'язаності/незв'язаності, а також визначаються можливі аломорфи (за спільнокореневими словами).

Префікс, суфікс і постфікс характеризується за функцією (словотворчий він чи формотворчий), за семантикою (словотворчий) і за граматичним значенням (формотворчий). Суфікси також характеризуються за частиномовною належністю. Для всіх афіксів визначаються можливі аломорфи.

Оскільки закінчення виконує в основному формотворчу функцію, визначається закладене в ньому граматичне значення.

Виконуючи морфемний аналіз, слід враховувати такі морфонологічні явища, які викликані різними фонетичними причинами й супроводжують словотвірні процеси.

Передусім це чергування в основах слів. Якщо чергування регулярні, вони легко встановлюються носіями мови й легко вичленовуються в процесі аналізу (*сид-іти* / *сидж-у*, *крик* / *крич-ати*, *люб-ити* / *любл'-у*). Складніше з нерегулярними чергуваннями, такі випадки студентам слід запам'ятати, а в шкільній практиці краще обійти або докладно пояснити учням, що відбувалося в словах типу *обі-йн-я-ти* / *обі-йм-у* / *об-н'-а-в*; *об-жин-к-и* / *обі-жн-у* / *об-ж-а-ти*.

Крім того, слід враховувати явище накладання морфів, яке може бути повним і неповним: *Одес-а* – *одеськ-ий*, *Коломак* – *коломацький*, *Донецьк* – *донецький*.

Слід зважати й на явище усичення твірної основи (*таксі* – *такс-ист*, *Батумі* – *батум-ський*) або ж навпаки – нарощення афікса (на думку деякого з учених – інтерфіксація): *Перу* – *перу-анський*, *Ялта* – *ялт-инський*).

До того ж треба пам'ятати про живі зв'язки між морфами й не плутати їх з історичними, тобто морфемний аналіз слів сучасної української мови здійснюється з огляду на сучасну будову слова й на сучасні зв'язки з іншими спільнокореневими й одноструктурними словами. Важливою ознакою виокремлення морфеми є її повторюваність у словах, які функціонують у сучасній українській мові.

І в цьому сенсі морфемний аналіз повинен здійснюватися з опорою на знання про етимологію слова, про його історичне коріння й ті діахронні процеси, які відбувалися протягом віків.

2. Адже у процесі історичного розвитку мови первинна морфемна будова слова може зазнавати змін. Це виявляється насамперед у втраті прямих співвідношень між похідною і непохідною основами. **Етимологічний аналіз** як різновид лінгвістичного аналізу покликаний виробити практичні навички ідентифікації історичних змін у морфемній будові слова та їхнє обґрунтування за допомогою лексикографічних джерел.

Здійснення етимологічного аналізу передбачає порівняння морфемної будови в сучасній мові та первісного слова з історичним обґрунтуванням усіх змін, що сталися протягом віків.

Для встановлення первісної будови слід користуватися Етимологічним словником української мови в 6-и томах, у якому наведені історичні шляхи виникнення форми й значення того чи того слова. Порівнявши колишню й сучасну будову, треба зробити висновки про вид історичної зміни, що сталася і відображена в будові слова.

До історичних змін, найперше, відноситься **опрощення**, суть якого полягає в перетворенні колись членованої основи слова на нечленовану, яка сьогодні сприймається як непохідна. Опрощення, як відомо, буває повне і часткове. За повного опрощення нефахівцеві важко, а то й неможливо встановити колишню будову, оскільки живі зв'язки між колись спільнокореневими словами перервалися, бо або слово пропало зі складу мови, або сталися не відтворювані сьогодні фонетичні процеси, або втратилися семантичні зв'язки між словами. Повного опрощення зазнала, наприклад, будова слів *мило*, *жир*, *жито*, *життя*, *живіт*, *жила*, *лебідь*, *корито*, *окорок* тощо.

Неповне опрощення дає змогу навіть нефахівцеві встановити колишні семантичні зв'язки між словами, які нині розглядаються як непохідні. До прикладу: *грудень*, *урожай*, *пиво*, *купець* тощо.

Протилежним до опрощення є процес **ускладнення** будови слова. Він передусім охоплює слова іншомовного походження, які після входу до складу української мови зазнали в процесі адаптації до законів мови-реципієнта змін у своїй структурі. Запозичення *космос*, *глобус*, *фляжка* прийшли в нашу мову як непохідні основи, але, ставши твірними для слів *космічний*, *глобальний*, *фляга*, вони, за аналогією до інших слів типу *денний*, *фігуральний*, *розмовний*, *книга*, *ріка*, виділили інші корені, тому в них став виділятися суфікс *-ос-*, *-ус-*, *-к-*.

Серед історичних змін виділяють також **перерозклад**, який полягає у зміні меж між морфемами в слові без зміни похідності слова. Перерозклад відбувається між префіксом і префіксом, префіксом і коренем, коренем і суфіксом, суфіксом і суфіксом, суфіксом і закінченням. Наприклад, унаслідок перерозкладу утворилися префікси *обез-*, *небез-*, особові закінчення дієслів *-еш*, *-ете*, *-емо* тощо.

Учені виділяють ще й четвертий вид історичних змін – **декореляцію**, однак далеко не всі підтримують цю ідею. Декореляцією називають зміну статусу морфеми. Наприклад: *у горі* – *угорі*, *біг-ом* – *бігом*, *на пам'ять* – *напам'ять*, *по доброму* – *по-доброму* тощо.

Отже, по-перше, виконанню етимологічного аналізу сприяє актуалізація знань з лексикографії, по-друге, етимологічний аналіз допомагає встановити сучасні межі в будові слів, тобто провести морфемний аналіз правильно.

3. Як відомо, словотвір, або дериватологія, вивчає способи й засоби творення похідних слів. Словотвірний аналіз саме й має на меті з'ясування, яким способом утворене слово. Для цього, по-перше, слід встановити мотивувальне слово, використовуючи знання про відношення мотивації і шляхи визначення слова, яке безпосередньо мотивує похідне утворення. Встановлення мотивувального слова – чи не найскладніше для студентів питання словотвору. Слід пам'ятати, що мотивувальним називається те слово, яке семантично є найближчим до мотивованого і їх єднає спільна внутрішня форма, що формує твірну основу. Практично це виявляється у постановці питання, наприклад: *вихід* – це що? І відповідь на нього: це те, де *виходять*. Або ж *підживлення* – це що? Відповідь: це коли *підживлюють*. Або ж *надхмарний* – це який? Відповідь: це той, який над *хмарами*. Такі, нехай і примітивні, питання та відповіді дають чітку картину відношень мотивації, вказуючи на мотивувальне слово як

найбільш близьке в семантичному сенсі до мотивованого. Отже, для слова *вихід* мотивувальним є *виходити*, для слова *підживлення* – *підживлювати*, для слова *надхмарний* – *хмари*.

По-друге, словотвірний аналіз вимагає встановити твірну основу. Треба пам'ятати, що твірна основа – це спільна частина мотивувального й мотивованого слова: *вихід-*, *підживл-*, *хмар-*. Твірна основа відрізняється функціонально, а часто й формально від основи слова. Основа слова (частина слова без закінчення) – це одиниця морфемного аналізу, а твірна основа – одиниця словотвірного аналізу. Наприклад, у слові *підживлення* – основа *підживленн'-*, а твірна основа *підживл-*, *надхмарний* – основа слова *надхмарн-*, а твірна *хмар-*.

По-третє, слід виявити формант – словотворчий засіб, яким слово утворене. Він являє собою сукупність афіксів й інших словотворчих елементів, якими мотивоване слово відрізняється від мотивувального. Наприклад, формантом у слові *вихід* є нульовий суфікс разом із нульовим закінченням, у слові *підживлення* – суфікс *-енн'-* та закінчення *-а*, у слові *надхмарний* – префікс *над-* і суфікс *-н-* та прикметникове закінчення.

Оскільки формант є носієм словотвірного значення, то за ним і визначають спосіб словотворення. Отже, слово *вихід* утворене суфіксальним способом (у шкільній практиці – безафіксним), слово *підживлення* – теж суфіксальним, а слово *надхмарний* – префіксально-суфіксальним.

Як відомо, способи словотворення поділяються на морфологічні (слова утворюються за допомогою значущих частин слова – префіксів, суфіксів, постфіксів, основ або їхніх поєднань, які називаються конфіксами чи біфіксами, відповідно виділяють префіксальний спосіб, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, основоскладання – чисте або обтяжене суфіксацією, аббревіація) та неморфологічні (слова утворені без участі зазначених частин слова). Серед неморфологічних виділяють лексико-морфологічний спосіб – утворення слова внаслідок конверсії (перетворення) – зміни семантики й граматичних значень без зміни форми слова, сюди відносять перехід з однієї частини мови до іншої без зміни форми слова – це явища субстантивації, ад'єктивації, прономіналізації, нумералізації, вербалізації, адвербіалізації, інтер'єктивації тощо. Виділяють також лексико-синтаксичний спосіб – утворення слова внаслідок злиття слів одного словосполучення, такий спосіб ще називають зрощенням, він охоплює

в основному сферу сполучень прислівника з дієприкметником (*нижче зазначене – нижчезазначене, високо освічений – високоосвічений*).

Третій вид неморфологічних способів словотвору – лексико-семантичний – полягає у зміні лексичного значення слова, він охоплює сферу семантики слова, тому зазвичай розглядається в семасіології й лексикології як явище полісемії.

Таким чином, успішність виконання словотвірного аналізу залежить від розуміння особливостей дериваційної системи мови, а також фонетичних, морфологічних, лексико-семантичних і морфологічних чинників.

Література до теми

1. Бойко, В. М., & Давиденко, Л. Б. (2014). *Грамматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія*: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Академія».
2. Дудка, О. О., Пономаренко, В. Д., & Тележкіна, О. О. (Уклад.). (2014). *Комплексний словник української мови: Орфоепія. Морфеміка. Морфологія. Словотвір. Орфографія*. Харків: Вид-во «Ранок».
3. *Етимологічний словник української мови*. У 7-ми т. (1982–2014). Київ: Наукова думка.
4. Олексенко, О. А., & Павлова, І. А. (2019). *Сучасна українська мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія*: навчальний посібник. Харків: вид-во Іванченка І. С.
5. Передрій, Г. Р. (Ред.). (2005). *Лінгвістичний аналіз: Практикум*: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Академія».
6. Полюга, Л. М. (1983). *Морфемний словник*. Київ: Радянська школа.

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Морфемний аналіз

Мета морфемного аналізу – з'ясувати морфемну будову слова, визначити типи і функції морфем.

Схема морфемного аналізу

1. Записати слово.
2. Виділити морфеми (закінчення, основу, корінь, префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс).
3. Охарактеризувати закінчення: тип за функцією та значення.

4. Проаналізувати основу (проста, складна, похідна чи непохідна, вільна чи зв'язана).

5. Обґрунтувати корінь добором спільнокореневих слів, виявити можливі аломорфи.

6. Охарактеризувати префікси: тип за функцією, значення, можливі аломорфи.

7. Дати характеристику суфіксів: класифікаційний тип, тип за функцією, значення, можливі аломорфи.

8. Визначити функції інтерфікса.

9. Охарактеризувати функцію і значення постфікса.

З р а з о к:

1. **Пронісся.**

2. $\overline{\text{Проніс}} \hat{\emptyset} \overline{\text{ся}}$.

3. Закінчення - $\emptyset$ утворює форму дієслова минулого часу чоловічого роду однини. Аломорфів не має.

4. Основа *проніс-ся* – проста, похідна, вільна.

5. Корінь *ніс-* (спільнокореневі слова – *носити, ноша, принести*), вільний, аломорфи – *нос-, нош-, нес-*.

6. Префікс *про-* – словотворчий, має значення «рух повз щось», одноструктурні слова *пробіг, пролинув, пройшов*. Аломорфів не має.

7. Суфікс - $\emptyset$ - – формотворчий, утворює форму дієслова минулого часу чоловічого роду однини. Аломорфів не має.

8. Постфікс -*ся* – словотворчий, дієслівний, має значення зворотної дії. Аломорфів не має.

Вправа 41. Розмежувати слова із закінченнями і без них. Пояснити відсутність флексій. Відзначити випадки матеріально не виражених закінчень. Встановити граматичне значення кожної флексії.

1. Подія, Київ, Осло, відбулося, згуртуймося, працювати, повиснувши, зопалу, зелен, виготовлено, якомусь, безлад, пересвідчився, трьохсот, писатимеш, стоячи, мовчки, виконуються, навмання, по-солдатськи, даль, босоніж, сестрин, уп'ятеро, чорнявая.

2. Звільняється, розрісся, п'ятьмастами, чимало, когось, сьогодні, столів, дядьків (прикм.), говоритимемо, перевірять, відродження, напередки, розповіли, читаєш, синь, дрібен, переповідати, вишито, заробивши, мрій (іменник), мрій (дієслово), ходімо, лихії, дев'яноста.

Вправа 42. Виділити основу слова й схарактеризувати її (проста чи складна, похідна чи непохідна, вільна чи зв'язана).

1. Військовополонені, долучився, приєднуються, по-осінньому, домовившись, утіха, зачинатель, з'юрилися, самозабезпечення, наступність, взутися, голіруч, чорнокнижник, ворота, нап'єтєся, граючись, вищеназвані, якнайвищий, семизначний.

2. Сивочолий, обернеться, канікули, обабіч, розгубляться, обрій, перевернеш, дивлячись, торкнувшись, спокійно, вулиця, кинути, переві́р, купатимемося, криголам, йшлося, занедбаний, збираймося, вільнодумствували, хтозна-де, перепочити.

Вправа 43. Виділити у словах формотворчі й словотворчі афікси. Пояснити граматичну функцію формотворчих афіксів.

1. Розіслати, бережимось, криворізький, Поділля, найзапекліший, усиновлюючи, найтовщий, переможений, переможний, зблідлий, розвідка, квіточка, приязно, уп'ятьох, синіший, телята, роззброївши, написати, скисло, малят, небеса.

2. Обмеження, цілитися, взявши, взято, гучніше, коліщата, знесилено, скошений, зіплюючи, повеселішав, роздивляючись, найсмачніший, почервонілий, вбити, насміляться, підгір'я, матері, розповідатимете, хутірець, підписувати, підвищення.

Вправа 44. Виявити в наведених групах слів явище омонімії афіксів. З'ясувати семантику омонімічних афіксів. Обґрунтувати свою думку.

1. Говорун, щебетун, товстун, бігун; вогнище, дідище, згарище, ножище; молодиця, дійниця, скарбниця, прибиральниця; зліпок, стручок, згорток, пиріжок; наговорити, наїстися, нарощувати, надумати; прохід, проректор, промова, прописка.

2. Сестрина, бадилина, дівчина, рівнина; прадідизна, новизна, вітчизна, кривизна; красота, смакота, голота, робота; схопити, скупчити, з'їсти, зібрати; наклад, молодь, розбір, синь; зарічний, записати, заплакати, засмага.

Вправа 45. Зробити повний морфемний аналіз слів.

1. Виготовляється, спікся, наївшись, швидкоплинний, який-небудь, сьогоднішня, висаджуватиметься, закономірно, середньовіччя, трьомастями.

2. Напередодні, відмовляється, будь-хто, продекламований, дев'ятисот, їхатимемо, по-господарськи, зірвався, перебір, подвоївшись.

Етимологічний аналіз

Мета етимологічного аналізу – виробити практичні навички ідентифікації історичних змін у морфемній будові слова та їхнього обґрунтування з опорою на етимологічні словники.

Схема повного етимологічного аналізу

1. Виокремити морфеми слова (сучасна і первісна будова слова з історичним обґрунтуванням).

2. Визначити вид історичної зміни в морфемній будові.

З р а з о к:

1. **байка** – байк[а] ← бай-к-[а] /псл. бай-к-а – баяти (говорити)/.

2. Опрощення.

Вправа 46. Поділіть слова на морфеми. З'ясуйте за допомогою етимологічного словника, які з наведених слів зазнали історичних змін у своїй будові (опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція).

1. Жир, піймати, фляжка, білка, виключення, шило, мовчки, пленум, кучугура.

2. Лукавий, копито, робітник, невід, лебідь, храм, космос, сусід, миттю.

Вправа 47. Виконайте етимологічний аналіз, використовуючи етимологічний словник.

1. Вельможа, ошийок, корито, кінець, бігом, напишеш, гравюра.

2. Злидні, мило, глобус, гатунок, лежма, відьма, обезглавити.

Словотвірний аналіз

Мета словотвірного аналізу – шляхом визначення мотивувального слова, твірної основи і формантів встановити спосіб творення слова.

Схема повного словотвірного аналізу

1. Записати слово і його початкову форму. Визначити частиномовну належність слова.
2. Дібрати мотивувальне слово, яке логічно входить до внутрішньої форми мотивованого слова, допомагає пояснити його словотвірне значення.
3. Виділити твірну основу.
4. Визначити формант і його словотворче значення.
5. Визначити спосіб творення.
6. Вказати на морфологічні зміни (за їхньої наявності).

З р а з о к:

1. Підвищений – *підвищити – дієслово.
2. Вищий (підвищити – стати вищим).
3. Підвищ^ити ← вищ^ий.
4. Словотворчі афікси: префікс *під-*, суфікс *-и-*.
5. Спосіб творення – морфологічний; префіксально-суфіксальний.

Вправа 48. Запишіть початкову форму наведених слів. Визначте частину мови.

1. Найталановитіший, веселіше, перекреслений, зловживаючи, розбагатіють, насмілившись, розважатимемося, зблідлий, розмитий, мелодійніший, білесенький, наступає, розсміявшись, очищувальний.

2. Найгучніше, тоненький, здійснений, розважливий, змерзлий, підказуючи, спростивши, подужають, убитий, почастішали, найгарячіший, болючіше, приспаний, розмножуватимуться.

Вправа 49. Доберіть мотивувальні слова, визначте твірну основу й назвіть форманти.

З р а з о к: наставниц^{тво} ← наставник

1. Полегшити, писанкарський, по-харківськи, лісонасадження, швидкодійчий, розвиднитися, знекровлений, розсістися, ахкання, надіятися, сотня, запізнитися, перелік, лісоруб, Харківметробуд, родичатися.

2. Розчервонітися, безжальний, брататися, по-гуцульськи, бавовно-очисний, восьмий, розмежувавши, виконком, гніздитися, підзаголовок, нявкання, прижившись, унормований, землевласник, переспів.

Вправа 50. Визначте тип морфонологічних процесів (чергування фонем, усічення твірної основи, нарощення морфів, накладання морфів) на межі твірної основи й словотворчого афікса, виділіть аломорфи.

1. Розіслати, ризький, людиноненависництво, тбіліський, дощаний, убозтво, зіскочити, ткацький, марокканський, купейний, ходіння, воячина.

2. Декламатор, керівництво, шосейний, вовчий, білоруський, саксонський, птаство, воцаний, Гайдамащина, ватажок, кагарлицький, ялтинський.

Вправа 51. Розмежуйте слова, утворені суфіксальним способом, способом основоскладання та лексико-синтаксичним (зрощення).

1. Доленосність, самозбереження, хитросплетений, одноосібницький, низькопоклонництво, далекоглядність, швидкоплинно, сімдесят, водопостачання, плоскогір'я, давноочікуваний, густонаселений, багатодітний, легковажність.

2. Дрібнозернистий, легкозаймистий, водолазний, одноголосний, односторонній, багатолітній, різновидність, криголам, красномовно, сильнодіючий, добридень, самовпевненість, машинобудівний, перекотиполе.

Вправа 52. Виконайте повний словотвірний аналіз наведених слів.

1. Запізнився, відновлений, нижчеазначений, межиріччя, Гуляйполе, медсанбат, розмашисто, переоблік, безриб'я, колоситься, водолазний, дрібнолистий, сьогодні, ООН.

2. Одноголосно, студком, взаємодопомога, століття, вибори, безладно, дикоростучий, нісенітниця, безголовий, декодований, роз'їдуться, відбудова, СБУ, людинолюбство.

**Завдання для самостійної роботи
з морфемного і словотвірного аналізів**

1. Визначити морфемний склад слів.
2. Виконати словотвірний аналіз наведених слів.

Варіант 1

Переконання, лісопилля, низькооплачуваний, розхворівся, аритмічний, осліплювати, по-братерському.

Варіант 2

Співробітничать, приручила, вдвоє, межиріччя, білолиценький, нацбанк, згарище, сильнодіючий.

Варіант 3

Продовжувач, зерноочисний, хитросплетений, викручування, виструнчився, підспівуємо, насухо, скупчилися.

Варіант 4

Рідконаселений, генштаб, злиденність, розвиднилося, вшановуємо, кількасот, босоніж, без'язикий.

Варіант 5

Вогнестійкий, товаришують, немало, заколосилися, відвертість, двокрапка, старовірство, хитросплетений.

Варіант 6

Недогарок, примор'я, малозрозумілий, круторогий, перевантажують, послаблення, по-моєму, віднікуватися.

Варіант 7

Задум, присвоїли, наблизися, по-дитячому, білобородий, кількадесят, продовжувач, підсихання.

Варіант 8

Самозбереження, швидкоплинно, наречена (іменник), розсядуться, замах, підвищимо, побілка, знекровлення.

Варіант 9

Розбіг, почервоніння, запізналася, безбарвний, верховіття, обезжирив, воячина, південноукраїнський.

Варіант 10

Підписувач, обезлюдніли, декодування, наставництво, безриб'я, сухостійкість, розсекретять, напوماцки.

Варіант 11

Безголовий, покоритель, підземелля, унеможливити, підсихання, одноосібницький, домудрувалися, змалечку.

Варіант 12

Безкрів'я, обеззаражений, знедолять, повідомлення, змова, одвірок, по-солдатськи, дрібнозубий.

Варіант 13

Осуджують, збільшення, розпродаж, без'язикий, широкодоступний, розпогоджувалось, далекоглядний, беззвучно.

Варіант 14

Водопостачальний, міжбрів'я, блаженствував, відновлення, заводій, передчасно, перегляд, придніпрянський.

Варіант 15

Обезбарвлять, відважилися, представницький, тонкозернистий, замріяно, безгрошів'я, зруб, давноочікуваний.

Варіант 16

Пришвидшити, юрмляться, перегук, звітно-виборчий, усамітнено, зверху, поранений (іменник), швидкодіючий.

Варіант 17

Довкола, різнотрав'я, розвага, обприскування, розширюватися, підправляють, вищевикладений, упорядкував.

Варіант 18

Підборіддя, наречений (іменник), переробляють, зопалу, витримка, прямокутний, санбат, розрив.

Варіант 19

Розправляють, вирішення, обидва, закривавлений, тонкоголосий, комбат, увіковічити, розлом.

Варіант 20

Гостинність, помаленьку, позаздрила, малопродуктивний, помах, пухиритися, людиноненависництво, слухняно.

Тема 2.2

Морфологічний аналіз частин мови

План лекції

1. Відмінності в поглядах на систему частин мови і врахування сучасних тенденцій класифікації частин мови для їхнього аналізу.
2. Складні випадки аналізу іменних частин мови.
3. Складнощі у визначенні форм дієслова та їхніх граматичних характеристик.
4. Методика розрізнення омонімічних форм різних частин мови. Врахування перехідних явищ у морфологічній системі української мови.
5. Зв'язок морфемного, словотвірного й морфологічного аналізів.

1. Об'єктом вивчення морфології, як відомо, є слово як носій граматичних значень. За найхарактернішими категоріальними ознаками слова об'єднують в частини мови. Формуванню вмінь виокремлювати і характеризувати частини мови за властивими їм ознаками сприяє **морфологічний аналіз** як вид навчальної роботи. Його виконання вимагає глибокого знання семантики, морфологічних ознак, словозміни та синтаксичної ролі повнозначних частин мови, уміння розрізняти службові слова за їхніми функціями, структурними особливостями, походженням і вживанням у тексті.

Частини мови (лексико-граматичні класи слів) класифікують за кількома ознаками – узагальненим лексичним значенням, яке називають категоріальним, морфологічними категоріями, своєрідністю словозміни й морфемної будови, специфічними словотворчими засобами

й синтаксичною роллю. У разі переходу однієї частини мови в іншу слово зазнає семантичного й граматичного переоформлення, лексикалізації граматичних форм, зміни функції в реченні.

Отже, класифікація частин мови розробляється вченими з урахуванням таких аспектів, як семантичний, морфологічний, синтаксичний і дериваційний. Оскільки в поглядах лінгвістів переважає то один, то інший аспект, з'являються різні класифікації, які нараховують різну кількість частин мови залежно від того, який принцип їх виділення домінує і що взагалі розуміють учені під поняттям «частина мови». На сьогодні відомі класифікації, які нараховують від 4 частин мови – іменник, прикметник, дієслово й прислівник (І. Вихованець) до 15 – іменник, прикметник, дієприкметник, числівник, займенник, дієслово, дієприслівник, прислівник, слова категорії стану, модальні слова, прийменник, сполучник, частка, вигук, звуконаслідування (О. Тихонов). Це пов'язано з тим, що в основі класифікації І. Вихованця лежить синтаксичний принцип, а в основі поділу на частини мови О. Тихонова – семантичний. Традиційна ж класифікація (семантико-граматична), прийнята і в шкільній практиці, виділяє дев'ять частин мови – шість повнозначних і три службових, а також вигук, який стоїть поза частинами мови. На традиційну класифікацію орієнтований і цей посібник

2. А. Морфологічний аналіз іменника як частини мови передбачає визначення його лексико-граматичних розрядів, граматичних і лексико-граматичних категорій роду, числа і відмінка, з'ясування специфіки словозміни (визначення відміни і групи) та синтаксичної ролі.

При цьому слід пам'ятати, що іменник поділяється на такі лексико-граматичні розряди: власна чи загальна назва, назва істоти чи неістоти, позначає конкретне чи абстрактне поняття, збірний чи незбірний, речовинний чи неречовинний. Визначення іменників з конкретним чи абстрактним значення базується на тому, чи сприймається органами чуття те, що називається іменником. Особливість збірних іменників та, що вони, маючи семантику множини, завжди стоять в однині й предмети, що ними називаються, не підлягають рахунку (*галуззя, листя, волосся, колосся*). Речовинні іменники можуть стояти або тільки в однині, або тільки в множині, речовина підлягає не рахунку, а виміру (*молоко, корвалол, вапно, парфуми, вершки – одна склянка молока, три тонни вапна*).

Визначаючи рід іменника, треба знати, що всі іменники мають цю категорію, крім тих, які вживаються тільки в множині. Рід іменника визначають незалежно від того, стоїть він в тексті в однині чи в множині, оскільки рід – класифікаційна категорія іменника. Слід мати на увазі, що, крім чоловічого, жіночого й середнього роду, існує спільний рід, який визначається синтаксично – за допомогою зв'язку з іншими членами речення (*Прийшов якийсь бідака, Прийшла якась бідака*), та подвійний, який визначається в невеликій групі іменників, що за значенням належать до чоловічого чи жіночого роду, а за формальними показниками (суфікс -иш-, закінчення -е) – до середнього роду. Словники фіксують такі слова з двома граматичними значеннями роду, наприклад: *хлопчище* – чол. рід і сер., *бабище* – жін. рід і сер. тощо. У незмінюваних абrevіатурах рід визначається за граматично опорним словом, як і в незмінюваних іменниках – власних назвах. У незмінюваних іменниках – загальних назвах іншомовного походження рід визначається семантично.

Визначаючи число, слід пам'ятати, що іменники бувають в однині і множині, а також ті, що вживаються тільки у формі однини (*singularia tantum*) – однинні, і ті, що вживаються тільки у формі множини (*pluralia tantum*) – множинні.

Відмінок іменників як категорія синтаксична визначається за питаннями в контексті.

Визначаючи відміну й групу іменників, слід зважати на те, що далеко не всі іменники належать до виділюваних чотирьох відмін. Є й такі, що стоять поза відмінами, це 1) незмінювані іменники іншомовного походження, абrevіатури та жіночі прізвища на -ко, -о та на кінцевий приголосний; 2) іменники-субстантиви, які зберегли словозміну прикметника (*вартовий, наречена, пальне*); 3) іменники *pluralia tantum*.

Б. Морфологічний аналіз прикметника вимагає знання того, що прикметник має категоріальне значення атрибутивності, а тому завжди узгоджується з означуваним іменником (субстантивним займенником) у роді, числі й відмінку, тобто ці категорії в прикметника суто граматичні. Крім того, аналіз прикметника передбачає виділення за певними семантико-граматичними ознаками розряду аналізованого прикметника. Якщо слово має хоч одну-дві здатності з перелічених далі, маємо якісний прикметник: це здатність утворювати ступені порівняння (*синій – синіший – найсиніший*), сполучатися з прислівниками міри й ступеня (*дуже*

синій, надто синій), бути твірним для прислівників на -о, -е (*синьо*), утворювати за допомогою різних афіксів значення суб'єктивної міри якості чи безвідносної міри якості (*синенький, синющий, синюватий*), вступати в антонімічні відношення з іншими словами, бути твірною базою для іменників з абстрактним значенням опредметненої ознаки (*синява*). При цьому не слід забувати, що далеко не всі якісні прикметники мають ступені порівняння: не утворюють ступені порівняння назви абсолютних ознак (*мертвий, жонатий*), назви мастей тварин (*гнідий, вороний*), складні за будовою прикметники (*блідо-жовтий, кривобокий*), ті, які вже мають у своєму складі афікси, що виражають певну міру ознаки (*премудрий, товстенький, злющий, блідуватий*) або вказують на її відсутність (*недобрий, невгамовний*), віддієслівні прикметники (*усміхнений, дорослий*).

Основною ознакою відносних прикметників є їхня здатність вступати разом із означуваним словом в синонімічні відношення з подібною за значенням синтаксичною конструкцією, тобто мати синтаксичний синонім (*турецька кава – кава із Туреччини, підготовчі курси – курси для підготовки*). Присвійні прикметники мають таку саму здатність, але відрізняються від відносних специфічними суфіксами (*-ин-, -ів-, -ач-, нульовий*) та семантикою – вони називають ознаку за належністю одиничному власникові (це відображено в питанні до них *чий?, чия?, чие?*), а тому утворюються тільки від назв істот.

Виконання морфологічного аналізу прикметника вимагає також розрізнення стягнених форм (*розумна, розумне, розумні*) і нестягнених (*розумная, розумнее, розумній, розумний*), а також повних і коротких форм (*зелений, зелена, зелене, зелені – і зелен*). Слід також пам'ятати, що за характером основи при словозміні прикметники поділяються на дві групи – тверду (*дерев'яний, привабливий*) і м'яку (*синій, мужній*), окремо виділяється група на -лиций (*довголиций, темнолиций*).

В. Аналіз займенника передбачає вміння розрізняти субстантивні – ті, що виступають замість іменника (*він, себе, хтось* тощо), й атрибутивні – ті, що замінюють прикметник чи порядковий числівник (*якийсь, чий-небудь, свої*), а також ті, що виступають замість числівника (*жоден, стільки*). Залежно від такого поділу виділяються й граматичні категорії займенника. Субстантивні змінюються тільки за відмінками, не мають роду й числа, крім займенників *він, вона, воно, вони*. Атрибутивні,

як і прикметники, узгоджуються з означуваними іменниками в роді, числі й відмінку.

Крім того, займенники за своїми семантичними особливостями поділяються на розряди: особово-вказівні, зворотний, присвійні, означальні, вказівні, питальні, відносні, заперечні, неозначені.

Г. Аналіз числівника здійснюється традиційно – з поділом числівників на кількісні й порядкові. При цьому слід зважати на те, що кількісні поділяються на власне кількісні (*три, двадцять, сто сорок*), дробові (*дві третіх, сім і п'ять десятих*), збірні (*двоє, сімнадцятеро, п'ятдесятеро*), неозначені (*багато, мало, кількадесять, стонадцять*). Кількісні числівники мають тільки одну граматичну категорію – категорію відмінка. Винятком є числівник один (*одна, одне, одні*) та два – *дві, обидва – обидві й півтора – півтора*.

Порядкові числівники змінюються подібно прикметникам за родами, числами й відмінками.

Аналізуючи числівник, слід також визначати його групу за будовою (прості, складні й складені).

3. Аналіз дієслова має здійснюватися з урахуванням традиційного виділення його форм. Кожна з них (інфінітив, фінитні форми дієслова, дієприкметник, дієприслівник і безособові форми на -но, -то) має свої семантико-граматичні особливості, які й слід враховувати.

Інфінітив як початкова форма дієслова, що має багато спільного з іменником і скупі представлені категорії дієслова, аналізується тільки з огляду на граматичне значення виду, контекстуально також встановлюється категорія перехідності/неперехідності й категорія стану. Синтаксична функція інфінітива відображає його морфологічний синкретизм, він може вживатися в ролі і самостійного головного члена інфінітивного речення, і частини дієслівного складеного присудка, і підмета, і додатка, і означення, і обставини.

Фінитні форми дієслова (особові й родові) слід аналізувати, враховуючи, що категорія особи виділяється тільки в теперішньому й майбутньому часі дійсного способу та в наказовому способі, категорія роду притаманна дієсловам минулого часу дійсного способу і дієсловам в умовному способі. **Особлива заувага!** Фінитні форми дієслова можуть мати або категорію особи, або категорію роду, але ніяк не обидві одночасно. **А також!** Категорію часу встановлюємо тільки в дієсловах дійсного

способу, дієслова в наказовому й умовному способі не можуть мати цієї категорії, бо називають дію нереальну, яка з часом не пов'язана. Отже, у фінітних дієсловах встановлюємо початкову форму, вид, перехідність/неперехідність, стан, спосіб, час (у дійсному способі), особу або рід, дієвідміну й синтаксичну функцію.

Дієприкметник як гібридна форма, що називає ознаку за виконуваною дією, має ознаки і прикметника, і дієслова. Відповідно, це відображається в наборі граматичних категорій дієприкметника. Від прикметника дієприкметник має узгоджувані з означуваним іменником категорії роду, числа й відмінка. Від дієслова – категорію виду, стану (активного чи пасивного) і часу (теперішнього чи минулого). Синтаксична функція дієприкметника – прикметникова: він може бути або означенням (але, маючи при собі залежні слова як і дієслово, виступає не просто означенням, а відокремленим означенням, що вважається напівпредикативним членом речення), або частиною іменного складеного присудка.

Дієприслівник – теж гібридна форма, оскільки має ознаки і прислівника (незмінюваність і синтаксичну функцію обставини), і дієслова (успадковану від твірного дієслова категорію виду, перехідності/неперехідності, зворотності/незворотності). Що ж до категорії часу, то в дієприслівника вона виявляється своєрідно, оскільки за своєю суттю дієприслівник називає додаткову дію до основної, вираженої фінітним дієсловом. Тому час дієприслівника встановлюється не за відношенням дії до моменту мовлення, як у фінітних дієслів, а за відношенням до основної дії. Зазвичай дієприслівник у недоконаному виді називає дію, що виконується одночасно з основною, а в доконаному виді – випереджає дію, названу основним дієсловом.

Безособові форми на -но, -то – специфічні, оскільки вони слугують для вираження предиката в безособовому реченні. У них виділяємо тільки категорію виду, вони завжди перехідні і завжди в пасивному стані.

Аналіз прислівника – найменш громіздкий, оскільки за своєю суттю прислівник не має власних граматичних категорій. Визначаємо тільки розряд за значенням і синтаксичну функцію, яка переважно обмежується функцією обставини. Хоча прислівник і може виконувати функцію головного члена безособового речення (*Було тихо надворі*), такі прислівники дехто з мовознавців виділяє в окрему частину мови – станівник, але традиційно вони розглядаються як особливий розряд

прислівника – предикативні прислівники. Крім того, виділяють такі розряди прислівника: означальні і обставинні. Означальні поділяються на якісно-означальні (це практично всі, утворені від прикметників суфіксами -о та -е), кількісно-означальні, або міри і ступеня (*дуже, трохи, надто, ледве*) та способу дії (*наопашки, навшпиньки*). Обставинні поділяються на прислівники місця (*надворі, уперед*), часу (*зранку, вчора*), причини (*спересердя, зопалу*) і мети (*на зло, навмисне*). Виділяють також розряд модальних прислівників, які виконують функції вставних слів (*можливо, напевне*). Аналізуючи прислівники, слід також визначити, від якої частини мови він утворився (прислівники бувають непохідні (займенникові) і похідні (відіменникові, відприкметникові, відзайменникові, відчислівникові, віддієслівні).

Службові частини мови аналізуються за схемами, які пропонуються для самостійної роботи студентів.

4. Здійснюючи морфологічний аналіз, слід пам'ятати про явище переходу з однієї частини мови в іншу і вміти розрізняти ці процеси в тексті.

Зокрема прикметник, дієприкметник має здатність субстантивуватися і в одній чи двох, чи трьох родових формах та у формі множини переходити до складу іменника. У цьому разі частину мови визначаємо за семантико-синтаксичним критерієм: якщо слово в тексті відповідає на питання іменника (хто?, що?) у різних відмінках і виконує функцію підмета чи додатка або іншого члена речення, що його може виконувати іменник, маємо вже частину мови іменник, наприклад: *В жорстокості живих – закон життя* (П. Тичина), *У кожного святого є минуле*, *у кожного грішника – майбутнє* (О. Уайльд), *Поранений глухо стогнав* (Л. Смілянський).

До складу іменника може перейти також числівник, прислівник і навіть службові частини мови (у такому разі вони лексикалізуються), що знов-таки визначається за виконуваною синтаксичною функцією і відповідними питаннями: *Поки не прийде завтра, ти не зрозумієш, як добре тобі було сьогодні* (Л. Левінсон), *Яке «так» і «ні» людини, такий і її характер* (Й. Лафатер).

У свою чергу склад прикметників може поповнюватися унаслідок ад'єктивації – переходу дієприкметників до цієї частини мови, у цьому разі дієприкметники втрачають здатність керувати залежними словами, у них нівелюється видове значення, і вони, поповнюючи клас якісних

прикметників, можуть навіть набувати їхніх граматичних ознак – утворювати ступені порівняння, прислівники на -о, -е тощо. Наприклад: *Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла буцімто додому* (І. Нечуй-Левицький).

Займенники внаслідок нездатності щось називати, а тільки вказувати на предмети і якості досить часто поповнюють склад службових частин мови, найперше часток, у такому випадку займенник втрачає здатність відповідати на питання відмінків іменних частин мови й здатність бути якимось членом речення. Наприклад: *Може, саме завдяки тому багаторічному змаганням зайшли великі зміни й у Сивооковім характері* (П. Загребельний), *А я собі гуляю, як рибка по Дунаю* (Нар. тв.), *Чогось так сичі розридалися в лузі* (П. Тичина), *Життя – це і усмішка, і сльози ці солоні* (Л. Костенко).

Прислівник як незмінювана частина мови, яка практично не має ніяких граматичних категорій, тобто морфологічно убога, активно поповнює передусім службові частини мови – прийменники, сполучники, частки. Основне, що розрізняє прислівник і службову частину мови – нездатність останніх виступати членом речення, зокрема обставиною. Наприклад: *Прямо* (частка) *і не знаю, чим, Яремо Івановичу, віддячити вам* (М. Стельмах), *Павло не одвернувся, не одвів погляду, прямо* (прислівник) *дивився на півпарубка* (Є. Гуцало). До того ж прийменники, як відомо, вживаються при іменниках, а прислівники в основному – при дієсловах, наприклад: *Кругом* (прислівник) *порозкидані тіні, проколюють літо дощі* (Б. Бойчук) і *Кругом* (прийменник) *дуба русалоньки мовчки дожидали* (Т. Шевченко).

Отже, морфологічний аналіз сприяє розвитку аналітичності лінгвістичного мислення, узагальненню вивченого матеріалу. Він передбачає врахування всіх лексико-граматичних і граматичних ознак, функцій кожної частини мови й дотримання послідовності у визначенні їхніх значеннєвих, граматичних, словозмінних і структурних ознак.

Література до теми

1. Бойко, В. М., & Давиденко, Л. Б. (2014). *Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навчальний посібник*. Київ: Видавничий центр «Академія».
2. Горпинич, В. О. (2004). *Морфологія української мови*. Київ: Видавничий центр «Академія».

3. Дружинець, М. Л., & Порожнюк, А. Л. (2013). *Сучасна українська мова: морфологія іменних частин мови: навчальний посібник*. Одеса: «Одеський національний університет».

4. Дудка, О. О., Пономаренко, В. Д., & Тележкіна, О. О. (Уклад.). (2014). *Комплексний словник української мови: Орфоепія. Морфеміка. Морфологія. Словотвір. Орфографія*. Харків: Вид-во «Ранок».

5. Олексенко, О. А., & Павлова, І. А. (2019). *Сучасна українська мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навчальний посібник*. Харків: вид-во Іванченка І. С.

6. Передрій, Г. Р. (Ред.). (2005). *Лінгвістичний аналіз: Практикум: навчальний посібник*. Київ: Видавничий центр «Академія».

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

2.2.1. Морфологічний аналіз іменника

Схема повного морфологічного аналізу іменника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і початкову форму (називний відмінок однини).
3. Встановити лексико-граматичні розряди: власна чи загальна назва; назва істоти чи неістоти; позначає конкретне чи абстрактне поняття; має збірне, одиничне чи матеріально-речовинне значення.
4. Визначити граматичні категорії: рід, число, відмінок.
6. Вказати відміну, групу (чи слово поза відмінами).
7. З'ясувати синтаксичну роль.
8. Визначити морфемну будову словоформи (за контекстом).
9. Визначити спосіб творення (за початковою формою).

З р а з о к:

*Мої думки, як дикі голуби, в полях шукали синього **притулку*** (Л. Костенко).

Притулку – іменник, початкова форма – *притулок*, загальна назва, неістота, має абстрактне значення, чоловічий рід, Singularia tantum, родовий відмінок, II відміна, тверда група, додаток. Морфемна будова: притулку. Спосіб словотворення – суфіксальний (притулок ← притулитися).

Вправа 53. Використовуючи критерії виокремлення частин мови (гетерогенний підхід), з'ясуйте частиномовну віднесеність кожного з виділених слів.

1. *Дім наш стояв на горбку, над самим ставом, за ставом збилися в купу череп'яні дахи містечка, вліво від нього тяглися безконечні панські лани, а за домом ріс парк, який, властиво, тільки й робив нам осінь. Ми любили блукати по ньому, між жовтими деревами, під синім небом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглися й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти. А міжгалузок ховалось таке неймовірно блакитне небо, що ми переводили очі на чисті простори й рівнини* (М. Коцюбинський).

2. *Мій дід Карпо Петрович мав сірі, дуже суворі очі, кострубаті й навислі над ними брови, широку бороду. Вона нагадувала й почорнілу від дощів, і вибілену сонцем стріху, повисмикувану вітрами, мов нерівно підрізану, і тому сам вид його викликав у мене, малого, і пошану, й острах...*

Увечері, коли ми ночували з дідом у курені на леваді, коли над світом випливали високі степові зорі і в місяці серпні цілими роями падали летючі зірки, полишаючи за собою яскраві спалахи-сліди, дід Карпо цілком серйозно вірив і запевняв мене, що з кожною зіркою «то ж душечка людська упала, полетіла в безодню». А куди саме вона падала, того він пояснити не міг... «Отак живемо безпритульні у світі, – говорив він, – і куди падаємо – теж невідомо. Може, тільки й раді від думки, що наші душі переходять в дітей та онуків» (Т. Масенко).

Вправа 54. Визначте випадки переходу однієї частини мови в іншу.

1. Ще хвилина, ще одне непродумане слово якоїсь там Брайко чи якогось Ясеня (Ю. Бедзик). Хай накують тобі щедрі зозулі миру на тисячі літ! (Б. Олійник). Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах (М. Коцюбинський). Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: чому я не сокіл, чому не літаю? (М. Петренко). Умовк кобзар, сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко). Як же його у неволі жити без надії? (Т. Шевченко). Воно розвеселитися непросто (Б. Стельмах). Цілий день стояв густий туман (М. Коцюбинський). Він звівся, сунувши стільця,

і стоячи зустрів гінця (М. Бажан). Гріх Бога гнівити, живемо – не тужимо. І люди нас знають – не цураються (Панас Мирний). Увійшли царські посланці і гуртом стали серед зали (І. Нечуй-Левицький).

2. Їли вони рибу, смажену, в'ялену й солону, м'ясо, копчене, і свіжину, хліб, здебільшого просяний, рідше житній, а пили воду й мед, старий, вистояний (П. Загребельний). Іди, до мільйонів рук свою снагу додай (М. Рильський). Саме найпростіші істини людина осягає найпізніше (Л. Фейєрбах). Чогось так сичі розридалися в лузі (П. Тичина). Плавай собі, зоре, перебуду горе (Д. Павличко). Все сниться, сниться рідне поле, юнацтва незабутня мить (Є. Маланюк). Мова – це доля нашого народу (О. Гончар). Це нічого, що небо чуже і чужа далечинь віє в очі (Є. Маланюк). Сам він не знав, не міг сказати, а другі з нього сміялись (М. Коцюбинський). Він здебільшого і працює лежачи – читає, править коректуру і навіть пише наукові статті (Ю. Мушкетик). Так часом зірветься з досади слово (Леся Українка). Ой жаль, жаль мені буде – візьмуть її люди, моя не буде (Нар. тв.). Сад пережив себе. Його пора вирубати (Ю. Мушкетик).

Вправа 55. Визначте лексико-граматичні групи іменників, виокреміть випадки вживання іменників у переносному значенні. Поясніть, які морфологічні зміни супроводжують зміну семантики іменників.

1. Земля кружляє у космічній вальсі. Вітри галактик – вічні скрипалі (Л. Костенко). Може, це вже через тисячу літ – я і не я вже, розбуджена в генах, тут на землі я шукаю хоч слід роду мого у плачах і легендах! (Л. Костенко). Фруктові соки – дуже корисні, але їх теж треба вживати з певними застереженнями (З медіа). Скосили літо косарі і склали на лугах в копиці – спалахи зорі, медів духмяний пах (М. Нагнибіда). Сидить Сізіф і журиться, біда (Л. Костенко). І тільки ми, подряпані Сізіфи, тябричим вгору камінь-рюкзаки (Л. Костенко). Хвала джерелам чистим, зеленим лукам, травам і лісам, що гомоніли наді мною листом, що цвіт землі давали небесам (М. Сингаївський). Сосна, смерека, клен, липа... Все йде у виробництво (М. Чабанівський).

2. Співали пісню ми про Байду і про турецького царя, як Байда стрілами глобально царя у голову вціля (Л. Костенко). Мов камені підвалин, у ґрунт лягали Федьковичі, Шашкевичі й Франки (В. Коротич). Білим квітом на волосся опада холодний час – скільки літ пролетіло! (Б. Олійник). Вода і вогонь добрі, коли їм служать, але страшні й неблаганні,

коли виходять з-під людської влади (Б. Лепкий). Все на світі – не нам, все богам тим – царям! І плуги, й кораблі, і всі добра землі (Т. Шевченко). Лантухи вкрадених вір і надій (В. Симоненко). Вона була міщанка, перекупка: хлібом торгувала, рибою, соняшником (Панас Мирний). В гречках некошених стоїть барвистий мед, натруджено-густий, немов земля пахуча (А. Малишко).

Вправа 56. Визначте рід іменників і засоби диференціації граматичного значення роду (семантика слова, морфологічна будова, синтаксичний зв'язок).

1. Хлоп'я, ворона, Черкаси, СТО, тесля, пшоно, Микита, пані, зайчисько, надія, Надія, круп'є, секретар, овоч, терапевт, листоноша, сусіда, каліка, снігур, марево, студентка, Афіни, нероба, Ельбрус, Гобі, одоробло, Ткач.

2. Писар, Петро, озеро, дівча, дорога, комаха, алібі, Міссурі, Альпи, змія, Південне, суддя, викладач, сирота, рефері, ледащо, мати, СУМ, підлабуза, Собко, кліше, фрау, Золя, НАНУ, Китай, Зімбабве, масло.

Вправа 57. Розподіліть іменники на три групи за характером вираження числового значення: іменники, що мають корелятивні форми однини / множини; іменники *singularia tantum* (однинні); іменники *pluralia tantum* (множинні).

1. Катет, екстаз, футляр, кошти, отрута, пальто, бетон, Марта, ЛАЗ, динго, товариство, Харків, оксамит, гілля, перегони, ректорат, гурток, Піренеї, валідол, цвіт, ніч, рідня, родич, ліки, собор, жіноцтво, Коваль, уста, бадилля, Полтава, манго, кафе, Чернівці, берет, кохання, сани, ганчір'я, ягня, сполучення.

2. Дріжджі, драже, рана, музей, ХНПУ, дикуна, місце, перебіг, Кузьма, Нідерланди, корінець, курча, бездара, Кутаїсі, кураре, модель, збіжжя, перемовини, поговорі, Абу-Дабі, біднота, бідність, часопис, молоко, листя, листок, Волинь, факт, фактаж, макарони, оплески, кремній, Європа, прогрес, прокурор.

Вправа 58. Розподіліть іменники на чотири групи за відмінами. Виокреміть ті, які не належать до жодної з відмін, поясніть причини.

1. Коліно, пташка, Карпати, комашня, менеджер, рефері, бджоляр, лоша, пальне, пальто, кефаль, Рівне, Таллінн, криниця, парі, кондитерська, лещата, каяття, чудо, маля, ніч, сапфір, невдаха, вуаль, олень, оленячко, Прикарпаття, Хмельницький, днина, день, Швеція, Делі, зв'язкова, КНУ, плакса, реле, хлопчєня, хлопчина, хлопчик, хлоп'я, хлопчище, хлопець, обжинки, переджнив'я, ніжність, Кабмін, Петрівна, Петро, Петрович, алегро, альтернатива, шахи, насіння, Лебеденко (Ганна), Лебеденко (Микола), ОДА, завгосп, пенсне, фінанси, меблі, сталь.

2. Січень, червень, лютий, Іванівна, Іванович, Кисіль (Іван), Кисіль (Ольга), коктейль, ваніль, минуле, сучасність, П'ятихатки, Трускавець, Токіо, Валевська, Валевський, турне, турнір, табель, табло, ручище, мітла, заметіль, вогнище, ТЮГ, придане, зелень, переддень, ампула, ведмежа, безволя, сваволя, дівча, дівчатко, дівчина, Сахара, Калахарі, НБУ, брязкало, есе, вибори, парубійко, Суми, Лісабон, Гонолулу, стабільність, курінь, санбат, роковини, річниця, ЗСУ, Дніпрогес, Лука, синь, весна, злодуга, злодій, луки, Причорномор'я, вермішель, пармезан, суші.

Вправа 59. Виберіть іменники першої та другої відміни, визначте групу – тверда, м'яка, мішана.

1. Горе, дотеп, товар, коліща, перепона, межа, помежів'я, фантазер, бджоляр, їжа, шампунь, обличчя, зайда, відсіч, лоша, нестача, подорож, візаж, майбутнє, п'ятак, програш, скляр, вовчиця, рівність, ім'я, артіль, скрипаль, жало, желе, геній, колібрі, Чайковський, Собко (Вадим), Собко (Людмила), ліричність, ліра, лірник, коліщатко, жорна, причастя, Мадрид, інженер, каменярь, імбир, прив'язь, трюмо, Барселона, провінція, межа, пастирь, качур, крохмаль, вуаль, Ігор, Олексій, Микита, ювіляр, сонце, плече, розкіш, Дрогобич, Капрі.

2. Угода, угіддя, пекар, вівчар, вівтар, шитво, голка, мережа, зло, море, пташа, сторіччя, річниця, пращур, давнина, диво, соло, струмись, мігрень, пузир, хабар, хутір, Загребельний, Жадан (Сергій), Жадан (Наталя), Піреней, Ельбрус, Говерла, вись, бетоняр, курча, кобзар, фінал, фікція, декор, кефір, операційна, мить, монастирь, мадам, вовчєня, Гренада, Кармен, курчатко, лицар, Стрибог, живиця, площа, Нікополь, Буди, гілля,

лазер, деталь, паляниця, круасан, ескімо, ганчір'я, собачня, снігур, яничар, оленяр, третина, трійця, Олександрівна, Олександрович, сайт, блогер, зброяр, кишеня, мишеня, наречена.

Вправа 60. Визначте відмінок іменника в поданих словосполученнях, встановіть його граматичне значення.

1. Звернути увагу, не звертати уваги, прикутий увагою, пропонується вашій увазі, приїхати до моря, поїхати на море, плавати в морі, милуватися морем, з'їсти ківі, з'їсти три ківі, ківі недозріле, салат з ківі, на ківі великий попит, оса на ківі, двері зачиняються, зачиняйте двері, посіано пшеницю, посіяна пшениця, чотири яблука, зірвати яблука, не купити яблук, тістечко з кремом, покласти горіхи в тістечко, лист матері, лист до батька, лист на пошті.

2. Не мати матері, дякувати матері, зустрітися в матері, збудувати майданчик, майданчик збудовано, зайти в кафе, відкрити кафе, не знайти кафе, обід у кафе, готель з кафе, купатися в розкоші, розкоші бракує, бути в боргу, не віддавати боргу, мати борг, давній борг, три міста, подорож трьома містами, заїхати в місто, не зупинитися в місті, залишити спогад про місто, місту потрібне метро, садити огірки, не зірвати огірків, огірки посаджені, бур'ян в огірках.

Вправа 61. Визначте граматичні категорії незмінюваних іменників (рід, число, відмінок).

1. Найкращі кабальєро кружляли їй в танці. І кожен усміхався, і кожен щось питав (Л. Костенко). І взагалі у нас в Академії Деґа бояться, як епідемії. – Він що, заважає чийсь кар'єрі? – Немає Моцарта – ніхто не Сальєрі (Л. Костенко). А то були якісь магічні пальці. Вони німіли на якомусь «фа» (Л. Костенко). Блискучий лайнер випустив шасі (Л. Костенко). Квадратне серце – в квадратнім колі, в смертельнім каре ми падаєм долі (В. Стус). А тут, на Капрі, все нові й нові люди, літератори міняються, як в калейдоскопі (М. Коцюбинський). Україно – ти бароко, а зійшла на рококо (Д. Кремень).

2. Вона стара. Їй років півтора. І ось воно, посмертне рандеву, – його арапський профіль з пінопласта і тінь хреста від неї на траву (Л. Костенко). Той любить Фанні Брон, той любить Беатріче, Лауру,

Ганську або Наталі. Коштовні імена на бархаті сторіччя! (Л. Костенко). Мужність не дається напрокат. Не була бароко барикад (Л. Костенко). Крізь білі крони синіє море, по Монте-Соляро повзе туман (М. Коцюбинський). А циркачі шугали в люк – і вибухали парашути над Арлекінами й П'єро (І. Драч). Ах, пані, пані чарівна, як я люблю, люблю вас ніжно, прозоро, радісно, безгрішно! (О. Олесь). Квітка стояла так граціозно. Ніжка – в грайливім па (Б. Олійник).

Вправа 62. Встановіть випадки явища субстантивації. Поясніть граматичні зміни, що відбулися в субстантивованих частинах мови. Зробіть їхній морфологічний аналіз.

1. Чоловік пішов собі додому, а сина повів Ох до себе (Нар. тв.). В кривому завулку лежала оселя сотенного хорунжого Лави (П. Панч). В жорстокості живих – закон життя (П. Тичина). У кожного святого є минуле, у кожного грішника – майбутнє (О. Уайльд). Се було те «ай!», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке (М. Коцюбинський). Сонце буде аж завтра. А між сьогодні і завтра ще аж ціла ніч! (Ю. Смолич). А все-таки стережися. Береженого й Бог береже! (П. Мирний). Нареченою нарече й заколисує, заворожує чорнобрив'я таких ночей (Л. Костенко).

2. Віруючих було більш і, зібравшись цілою низкою, пішли вони дивитися на чудо, що з'явилося на замчищі (П. Мирний). Летять у вирій журавлі, прощаючись надовго з нами своїм «кру-кру!» (Б. Лепкий). Не встиг Остап зі своєю нареченою розтанцюватись, як у нього забрали її, бо кожен весільний гість мусить потанцювати на прощання з молоддю (І. Миколайчук). Ніхто не впевнений у своєму завтра (Сенека). Він заглиблюється в себе, аналізуючи своє внутрішнє «я» (О. Досвітній). Від Михасевого жарту хлопці та дівчата вибухнули розкотистим ха-ха-ха... (С. Чорнобривець). Старий іншими очима, очима прощання почав бачити перед собою прожите і те, що було наяву (М. Стельмах).

Вправа 63. Виконайте повний морфологічний аналіз виділених іменників.

1. Земля витягує біль і дає їй соки. Вони піднімаються тілом до самого тім'я... (М. Матіос). Людина смертна, а народ – безсмертний

(С. Крижанівський). Я ношу в собі якісь *табу*, хоча часто не можу сформулювати їх чітко (М. Бриних). Були *роки*, що *горе* нам несли – холодні весни, чорні переднівки (Д. Павличко). У *сутінках*, женучи з пасовищ *телят*, ми бігцем минали лихої слави Карусів *пустир* (В. Дрозд). І невідомі *глядачі* – *студентство*, *молодь*, як годиться, – біля театру, уночі в її [М. Заньковецької] впрягались колісницю (М. Рильський).

2. Що в нас було? *Любов і літо*. Любов і літо без *тривоги* (Л. Костенко). По цьому *Дніпру* пливли човни з Візантії. *Царівна* пливла, їй був вісімнадцятий год (Л. Костенко). Даруся викладає з кошика припасене добро довкруг хреста, розгортає з *марлечки* сир, *масло*... (М. Матіос). Божа *Матір* з золотистим німбом навколо голови ніжно дивилась на своє *немовля*, а воно простягало до неї повні *ручечка* (Є. Гуцало). Одним з перших її [Лесі Українки] *віршів*, що з'явився в *друку*, присвячено славнозвісній грецькій поетесі *Сапфо* (М. Рильський). Співає на шляху *піхота*: «Не стелися по землі, *барвінку!*» (Б.-І. Антонич).

2.2.2. Морфологічний аналіз прикметника

Схема повного морфологічного аналізу прикметника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і початкову форму (називний відмінок однини чоловічого, жіночого і середнього роду).
3. Встановити лексико-граматичний розряд: якісний, відносний, присвійний.
4. Визначити ступінь порівняння (для якісних прикметників) і форму: повна (стягнена чи нестягнена) чи коротка (для якісних прикметників).
5. Визначити граматичні категорії: рід (тільки в однині), число, відмінок.
6. Вказати групу за кінцевим приголосним основи: тверда чи м'яка.
7. З'ясувати морфемну будову (за словоформою), спосіб творення (за початковою формою).
8. Визначити синтаксичну функцію.

З р а з о к:

*Намалюй мені ніч, що зове і шепоче **найдивніші** слова, найпалкіші слова* (М. Петренко).

Найдивніші – прикметник, початкова форма – *дивний*, якісний, синтетична форма найвищого ступеня порівняння, повна стягнена форма, множина, знахідний відмінок, тверда група, морфемна будова: найдивнішіі, спосіб творення: суфіксальний (див^ний ← диво), синтаксична функція – означення.

Вправа 64. Розподіліть прикметники (з іменниками) на групи за трьома лексико-граматичними розрядами: якісні, відносні, присвійні.

Щира усмішка, службове відрядження, ведмежий барліг, нотний стан, відважний воїн, ораторське мистецтво, вишневе плаття, качине м'ясо, журавлине курликання, білі квіти, осінні квіти, писемні пам'ятки, зміїна підступність, гостра сокира, лісникова сокира, теляча вдача, телячий хвіст, теляче стійло, кривава битва, кров'яна ковбаса, осина талія, осине жало, порожній автобус, газетний кіоск, кришталева вода, питна вода, туманний натяк, туманний ранок, братова допомога, братня допомога.

Вправа 65. Утворіть ступені порівняння прикметників (синтетичні й аналітичні), поясніть фонетичні зміни, що супроводжують творення ступенів порівняння. Виокреміть прикметники, від яких не утворюються ступені порівняння, поясніть причини.

З р а з о к: *Ясний – ясніший, найясніший, більш (менш) ясний, найбільш (найменш) ясний.*

Давній, талановитий, м'який, зеленкуватий, помаранчевий, гіркий, великий, непідступний, блідий, чорний, темно-синій, сильний, гарний, бордовий, цінний, невмирущий, складний, заширокий, низький, живий, тяжкий, безкрай.

Вправа 66. Виділіть прикметники, ужиті в короткій, повній стягненій і повній нестягненій формах.

Безмежнеє поле в сніжному завою, ох, дай мені обширу й волі (І. Франко). Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем (Л. Костенко). Дитиною я гуляла в пахучім саду (Л. Горлач). Дівчинонько моя фіалковая, чом ти мене не любиш? (І. Малкович). Чорна

хмара насуває, дрібен дощик накрапає (Нар. тв.). Чолом тобі, синє, широкеє море! (М. Вороний). І срібен дощик йти не перестане (Л. Костенко). Не слухають мене дзвінкії рими (Д. Загул). Чом ти, Дунай, став так смутен, став так смутен, каламутен? (Нар. тв.).

Вправа 67. Виконайте повний морфологічний аналіз виділених слів.

А *Ярославнине* серце плакало-краялося в *далекій* Сіверській землі (С. Пушик). Кінь, *сніжно-білий*, гордо вигинає *лебедину* шию і високо несе свою *благородну* голову (М. Вороний). Сходило сонце. По застиглих від *нічної* прохолоди горбах переливалися білим морем *гірські* тумани (Г. Хоткевич). Той цвіт від папороті *чарівніший* – він скарби творить, а не відкриває (Л. Українка). Обліплені бджолами вишні дзвоном м'яким *золотим* задзвеніли (І. Вирган). Як зачули козаченьки *кобзареву* пісню, повернули байдаченьки у годину *пізню* (Л. Горлач). Весна цвіте в усій красі своїй, вже одгріміли *Зевсові* перуни (М. Зеров). Через ніч, через *чорну* даль чути, як трощать дорогу копита (Л. Горлач). Я вибрала *найбільш відповідне* місце для нашої *пресерйозної* справи (В. Винниченко).

2.2.3. Морфологічний аналіз числівника

Схема повного морфологічного аналізу числівника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і початкову форму (називний відмінок – для кількісних, називний відмінок однини чоловічого роду – для порядкових).
3. Встановити семантичну групу (кількісний чи порядковий) і підгрупу (для кількісних): власне кількісний, збірний, дробовий, неозначений.
4. Вказати розряд за будовою: простий, складний, складений.
5. Визначити граматичні категорії: відмінок, рід, число.
6. Визначити морфемну будову словоформи й спосіб творення за початковою формою.
7. З'ясувати синтаксичну функцію.

З р а з о к:

У *тридцять* літ ти тільки народився, аби збагнути: мертвий ти єси у мертвім світі (В. Стус).

У *тридцять* – числівник, початкова форм – *тридцять*, кількісний, власне кількісний, складний, знахідний відмінок, тр(и)дцять∅, складання основ, обставина.

Вправа 68. Розподіліть числівники за семантичними групами, визначте їхню підгрупу. Які з наведених слів не належать до числівників? Обґрунтуйте свою думку.

Троє, два з половиною, кількасот, сто двадцять, стонадцять, триста п'ятдесят вісім, шестеро, раз, другий, сотня, півтора, обидва, декілька, сто двадцятий, багато (книжок), три четвертих, нуль, нуль цілих п'ять десятих, один мільйон, шістсот, учетверо, сім восьмих, тисяча три, безліч, сто п'ятий, семиметровий, двійко.

Вправа 69. Визначте розряд числівників за будовою.

Дев'ятсот, трійко, вісімнадцять, п'ятсот десять, кількасот, шестисотий, двісті, дві третіх, нуль цілих сім сотих, півтора, одна шоста, дев'яносто, обидва, сто п'ятий, трьохсотий, кільканадцять, чимало.

Вправа 70. Провідмінійте числівники разом з іменниками.

7645121 (мешканець), 8694 (книга), п'ятеро (теля), 155,6 (кв. м.), 3928 (дерево), 3,5 (процент).

Вправа 71. У поданих реченнях замініть числа словами. Визначте відмінкову форму числівників.

До 6547 додати 283. Сума чисел дорівнює 548. Визначити добуток від множення 568 на 110. Добуток від множення 230 на 5 дорівнює 1150. Перед 448 слухачами. Із 100354 підписниками. Від 67785 відняти 604. Скільки разів 12 міститься в 108? З'явиться на 42 день. За 38 хвилин.

Вправа 72. Визначте омонімічні форми числівників та інших частин мови. Поясніть частиномовну належність таких слів.

Із кожної тисячі наукових статей або книг 760 виходять англійською мовою (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький). І без огня, і без ножа страсти Божії воспрянуть. І тьми, і тисячі поганих перед святими побіжать

(Т. Шевченко). Іди, до мільйонів рук свою снагу додай (М. Рильський). Усього у світі нараховується десять країн з кількістю жителів понад сто мільйонів (З газ.). В чорних очах було багато поваги та мало тепла (М. Стельмах). Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем (М. Коцюбинський). Чимало людей вважають свою пам'ять інтелектом, а свої погляди фактами (П. Массон). Тиждень, який він прожив вдома, важив для нього чимало (Н. Рибак).

Вправа 73. Виконайте повний морфологічний аналіз виділених слів.

У нашого Омелька невеличка сімейка: тільки Сидірко та Нестерко, та дітей *шестірко*, та батько, та мати, та нас *три* брати (Нар. тв.). По сірих стернях втомлених полів, в медовій тиші зрілого поліття гарбою за покорою волів рипіло *вісімнадцяте* століття (Б. Олійник). До двадцяти п'яти років діти люблять своїх батьків; у *двадцять п'ять* вони засуджують їх; потім вони їм усе пробачають (І. Тен). На кожного з нас припадає, відверто кажучи, ворогів *півтора*. Що робити? (О. Довженко). Тож навезуть возів *стонадцять* хмизу, ввіткнуть мечи та як підпалять низу – аж гуготить багаття до небес (Л. Костенко). 1933 рік – сумнозвільний в українській історії рік голодомору, що спричинив загибель мільйонів людей (О. Кочерга).

2.2.4. Морфологічний аналіз займенника

Схема повного морфологічного аналізу займенника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і початкову форму.
3. Встановити розряд за значенням: особовий (особово-вказівний), зворотний, присвійний, означальний, вказівний, питальний, відносний, неозначений, заперечний.
4. Вказати групу за співвідношенням з іншими частинами мови: субстантивний, атрибутивний чи числівниковий.
5. Визначити граматичні категорії: рід, число, відмінок.
6. Встановити морфемну будову словоформи й спосіб творення (за початковою формою).
7. З'ясувати синтаксичну функцію.

З р а з о к:

Перо **моє** пісні мережить, пісні, **що** закликають в бій (П. Тичина).

Моє – займенник, початкова форма – мій, присвійний, атрибутивний, середній рід, однина, називний відмінок, мо[й'є], непохідний, означення.

Що – займенник, початкова форма що, відносний, субстантивний, називний відмінок, щ[о], непохідний, підмет.

Вправа 74. Провідмініяйте окремо займенники субстантивного типу й окремо – атрибутивного типу. Визначте закінчення займенників.

Вона, цей, їхній, ми, ніхто, дещо, увесь, кожний, себе, ти, ніякий, наш.

Вправа 75. Визначте випадки омонімії займенника з іншими частинами мови. Поясніть різницю в частиномовній віднесеності таких слів.

В глибіню загляне осінь, пожуриться сама, і під гудіння сосон впаде зима (М. Драй-Хмара). Перевал доведеться брати саме там, у непрохідних лісових хащах (О. Гончар). Любов і смерть – це іноді те саме (І. Качуровський). Люблю я любов'ю, що раптом зростає, що кропиться кров'ю, веселкою грає (П. Тичина). І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати (Т. Шевченко). Червона калино, чого в лузі гнешся? (І. Франко). Чого навчився, того за плечима не носить (Нар. тв.). Плавай собі зоре, перебуду горе (Д. Павличко). Поспіх сам собі створює перешкоди (Сенека). Все тоне у безмежній черемшині, все пахне молодістю і життям (М. Рильський). Ти гукай не гукай, а літа не почують, все біжать та спішать – хоч співай чи ридай (Б. Олійник). Щось привабливе й красиве було в напівзігнутій дужій постаті косаря, в широких помахх його коси (М. Стельмах). Умовк кобзар, сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко). Мова – це доля нашого народу (О. Гончар). Це тихе сяйво над моєю долею! Воно лишилось на усе життя (Л. Костенко). Це нічого, що небо чуже і чужа далечінь віє в очі (Є. Маланюк). Нічого такого не сталося. Бо хто ти для мене? Сторонній (Л. Костенко). Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно (О. Довженко). В морі я хотів печаль свою втопить – я до моря вийшов рано – море спить. І мені його будити стало жаль – залишилася мені моя печаль (Д. Павличко). Воно розвеселитися непросто (Б. Стельмах). Поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба (М. Коцюбинський).

Вправа 76. Виконайте повний морфологічний аналіз усіх займенників.

Твої листи завжди пахнуть зов'язими трояндами, ти, мій бідний, зів'язий квіте! Легкі, тонкі пахощі, мов спогад про якусь любов, минулу мрію. І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі, тонко, легко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує і чому я вірити не хочу, не можу. Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама, тепер, коли я знаю інше життя? (Леся Українка). Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі й тривоги. Нині особливо кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, всім своїм єством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де в чім недосконала, недобудована і вже зістарена, але вона – єдиний храм людського духа і нам її добудовувати, а не будувати на новому місці (Є. Сверстюк).

2.2.5. Морфологічний аналіз дієслова

А. Фінітні форми дієслова

Схема аналізу дієвідмінюваних форм дієслова

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і початкову форму.
3. З'ясувати особова чи родова форма.
4. Визначити граматичні категорії: вид, перехідність / неперехідність, стан, спосіб, час (для форм дійсного способу), особу (для форм теперішнього та майбутнього часу, наказового способу), рід (для форм минулого часу й умовного способу), число.
5. Вказати дієвідміну.
6. З'ясувати морфемну будову словоформи й спосіб творення (за початковою формою).
7. Визначити синтаксичну функцію.

З р а з о к:

Коли ми **зійдемося** знову на цій зубоженій землі? (Т. Шевченко).

Зійдемося – дієслово, фінітна особова форма, початкова форма – *зійтися*, доконаний вид, неперехідне, активний стан, дійсний спосіб, майбутній час, 1 особа множини, 1 дієвідміна, зійдемося, зійдемося ← йти (префіксально-постфіксальний спосіб), присудок.

Вправа 77. Розподіліть подані дієслова на три групи: фінітні дієвідмінювані, нефінітні відмінювані й незмінні.

Написала, написати, написаний, напишіть, написавши, написано, написав би, напишімо, напишемо; працюю, працюючий, працювати, працюйте, працювавши, працювала б, будемо працювати, працюючи; вивчать, вивчимо, вивчити, нехай вивчить, вивчила б, вивчивши, вивчений, вивчено, вивчи; зблід, збліднути, збліднеш, зблідлий, збліднемо, збліднувши.

Вправа 78. Визначте вид дієвідмінюваних дієслівних форм і встановіть особливості граматичного значення виду (парновидові, одновидові і двовидові дієслова).

Сріблястий шлях, прокладений місяцем, простягся морем до самого берега (Д. Ткач). Аграрники планують цього року експортувати 11 мільйонів тонн зерна (З газ.). Нам гостро необхідно інформувати суспільство про позитивні аспекти співпраці з НАТО (З газ.). Не можу бачить, як людина плаче, здригаючи плечима безутішно, ковтаючи важкий клубок гіркоти (А. Малишко). На сході прокотилася зірка, залишивши за собою світлий слід (В. Петльований). Слово «мама» росте разом з нами тихо, як тихо ростуть дерева, сходить сонце, розцвітає квітка, як тихо світить веселка і гладить дитину по голівці рідна рука (Я. Гоян). Неподалік загорланів, забив крилами півень (М. Стельмах). Вночі скрипів і осипався клен (Л. Костенко). Я вийду з хати у срібний вечір до яворів (Б. Олійник). Голова облради вирішив лімітувати телефони, транспортні поїздки та скасував надбавки до зарплат працівникам (Із газ.). Тієї ночі він довго телеграфував у різні сторони (І. Франко). Поранений глухо стогнав (Ю. Смілянський).

Вправа 79. Встановіть перехідність / неперехідність і стан дієвідмінюваних форм.

Умийтеся! Образ Божий багном не скверніте. Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать (Т. Шевченко). Не раз я чую в голосі своїм чужу печаль, чужої злості грім. Хто так незвично бавиться зі мною, – на це питання я не відповім (Д. Павличко). Хай не розбудить

смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами. Хай буде легко. Це був тільки сон, що ледь торкнувся пам'яті вустами (Л. Костенко). Все буде так, як і раніше: нові родитимуться люди, нові писатимуться вірші, лише мене – уже не буде (В. Соколов). Не пий води з нечистої руки – з долоней хмар, що ген понапливали: у тім дощі омились літаки і круки в ньому пір'я позмивали (В. Коротич).

Вправа 80. Згрупуйте дієвідмінювані форми дієслів за способами: дійсний, умовний, наказовий. У межах дійсного визначте граматичне значення часу (теперішній, минулий, майбутній).

Стоятиму, стій, стояв би, будемо стояти, стіймо, стояли б, стоятимемо, стійте, стоїш, будеш стояти, стою; виростить, виростила, виростить, виростив би, виростімо, вирощу, виростите; схаменіться, схаменулася, схаменемося, схаменись, схаменувся б, схаменімося, схаменуся.

Вправа 81. Виявіть граматичні омоніми – безособові дієслова та дієслівні форми, які мають граматичне значення особи. Визначте граматичні категорії (вид, перехідність / неперехідність, стан, спосіб, час) безособових дієслів та особових форм, з'ясуйте їхні граматичні особливості.

Шумить вітер вельми в полі (Нар. тв.). І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (Нар. тв.). Сутулились соняшники, а небо кипіло (Г. Тютюнник). Так само кипіло, дзвеніло, гуло й виспівувало в Максимовій душі (П. Козла-нюк). Там вітер віє в міжгір'ях, напоєний дроком і полянами (М. Коцюбинський). Грибами так і віє з лісу (І. Драч). Ні, у вас чудна натура, ви, наприклад, казали, що вам тут не пишеться, а тим часом ви на лоні природи... (Леся Українка). Святою правдою може вважатися те, що служить славі нашого монастиря, – сказав Полікарп. – Коли ж заради неслави воно пишеться, то лихі вигадки це й наклеп (В. Шевчук). В деяких вікнах світилося (Б. Харчук). На щасливому матиному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози (О. Довженко).

Вправа 82. Випишіть фінитні форми дієслів і виконайте їхній повний морфологічний аналіз.

О не минай!.. Перед тобою схиляюсь я, мов пілігрим, що перед брамою святою стоїть у захваті німім (М. Вороний). Води б йому випити

в чистому полі і рани омита свої, забув би він втому, і спрагу, і болі, і знову пішов би в бої (С. Голованівський). Ти знов прийшла, моя печальна музо. Не бійся, я не покладаю рук. Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає на брук (Л. Костенко). Якби вся кров моя уплинула отак, як сі слова! Якби моє життя так зникло непримітно, як зникає вечірнє світло!.. (Леся Українка). Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала! Не бійся досвітньої мли, – досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла (Леся Українка).

Вправа 83. Поставте дієслова у форму 3 особи множини. Визначте дієвідміну за особовим закінченням або за основою інфінітива.

Дрімати, кричати, гукнути, гукати, бігати, бігти, боротися, гудіти, вчити, стукнути, стукати, розказати, помічати, помітити, виражати, виразити, колоти, колотити, приїжджати, приїздити, налити, змолоти, змолотити, веселіти, веселити, витиснути, витискати, іржати, хотіти, стригти, сікти.

Б. Нефінітні форми дієслова

Схема повного морфологічного аналізу дієприкметника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і початкову форму (інфінітив).
3. Визначити граматичні категорії: вид, стан, час, рід, число, відмінок.
4. З'ясувати морфемний склад словоформи й спосіб творення (за початковою формою).
5. Визначити синтаксичну функцію.

З р а з о к:

Обліплєні бджолами вишні дзвоном м'яким золотим задзвеніли (І. Вирган).

Обліплєні – дієслово, нефінітна (відмінювана) форма – дієприкметник, початкова форма – *обліплити*, доконаний вид, пасивний стан, минулий час, називний відмінок, множина, обліплєні^{ІІ}, обліплити ← ліплити (префіксальний спосіб).

Вправа 84. Випишіть активні дієприкметники (теперішнього і минулого часу) та пасивні (теперішнього і минулого часу), які не зазнали ад'єктивної та субстантивної. Виділіть у них формотворчі суфікси.

Підпалені сонцем хмари горіли довгими пасмами, розповзалися по небу, як палаючі кораблі (Ю. Мушкетик). Катранникові видно в вікно: стоїть підвода, кінь зіпрілий – на прив'язі коло штахетин (В. Барка). А потім у снах воскресав без упину померлої образ (Л. Первомайський). Машина вскочила у вогкий заболочений ліс і загуркотіла по насланому впоперек дороги тонкому кругляку, білому, як обмиті дощами і висушені вітром кістки (Л. Первомайський). В небі зачувся форсований виючий звук моторів (Л. Первомайський). Тепер усі виразно чують високий голос літньої Брайко, низенької, з передчасно побрезклим обличчям (Ю. Бедзик). В кипінні бою очманілий Ясень обороняє одну з траншей (Ю. Бедзик). Два солдати прали у ставку білизну, обидва немолоді, з втомленими обличчями (Л. Первомайський). Підхоплена хвилями, шлюпка вилетіла в море (М. Трублаїні). І срібна ніч, серпанками прикрита, дріма і слуха солов'я (О. Олесь). Зледащіла до краю, вона не могла взятися до справи (З інтерн.).

Вправа 85. З'ясуйте частиномовну належність та лексичні значення поданих слів, увівши їх у словосполучення.

Розкладений, розкладний, розкроєний, розкроювальний, літаючий, летючий, не пізнаний, непізнаний, зв'язаний, зв'язний, блискучий, блискаючий, перекладений, перекладний, відмінений, відмінний.

Вправа 86. Зробіть повний морфологічний аналіз дієприкметників.

В дні, прожиті печально і просто, все було як незайманий сніг. Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг (Л. Костенко). Мовчав остовпілий бідолаха, ніяк не міг до тям прийти; зрештою вимовив: «Останнє! Тепер – всім кінець!..» (В. Барка). А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів, у льоди закутий (Л. Костенко). Настане день, обтяжений плодами. Не страшно їм ні слави, ні хули. Мої суцвіття, биті холодами, ви добру зав'язь все-таки дали (Л. Костенко). Спотикаючись, майже побіг на поодинокі вогники засинаючого села (Ю. Мушкетик). Грім грому, блискіток

аркани, і ядра хмар, корогви неба змерклі. Тремтять з відбитими ногами і руками козацькі черепи під Берестечком в церкві (М. Вінграновський). Уже тоді прощання полохливе носив я в серці – ношу кам'яну. Мені вже бачились підбиті горем очі, і повні вуха сліз на вицвілій подушці, і губ краї, опущені в печаль (М. Вінграновський).

Схема повного морфологічного аналізу інфінітива

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.
3. Вказати граматичні категорії: вид, перехідність / неперехідність, стан, спосіб (у контексті).
4. Встановити дієвідміну.
5. З'ясувати морфемну будову та спосіб творення.
6. Визначити синтаксичну функцію.

З р а з о к:

*Цим квіткам **облетіти**, цим метеликам вмерти* (Г. Чубай).

Облетіти – дієслово, доконаний вид, неперехідне, активний стан, у контексті наказовий спосіб, 2 дієвідміна, облетіти, облетіти ← летіти (префіксальний спосіб), головний член інфінітивного речення.

Вправа 87. Простежте, у яких випадках інфінітив ужито в значенні дійсного, наказового та умовного способів.

Тобі б тільки лежати та байдики бити (Нар. тв.). Не відступати до смерті! Передай ружейникам – я наказав (О. Довженко). Вас тут могли б пізнати – і не минути б вам лихого смерті (М. Вороний). Нема в тебе кубеличка, ніде тобі сістеньки (О. Довженко). Викинуть разом зі сміттям і тих, що сміяться! (М. Коцюбинський). Прихилитися б у затінку до зеленої землі, і вона б почала жалібно вбирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив (М. Стельмах). І не минути б вам лихого смерті (М. Вороний).

Вправа 88. Виконайте повний морфологічний аналіз інфінітива.

За поміркованість, гладку і ситу, собі і дітям прощу не купити (Б. Олійник). Невже кров Гонти в наших рабських жилах не має сили

вдруге закипіти? (П. Карманський). Зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну (Леся Українка). Він нас учив найглибше поважати святиню роботящої руки (М. Рильський). Нарешті йому трапляється нагода виконати свій священний обов'язок перед Вітчизною (Ю. Збанацький). Ішов кобзар до Києва та сів спочивати (Т. Шевченко). Не нам на прю з тобою стати! Не нам діла твої судить! (Т. Шевченко). Хочеться дівчині всесвіт обняти (О. Олесь). Вийшли в поле косарі косить ранком на зорі (Нар. тв.). А степам будуть груди пекти ті залишені в полі гранати (Л. Костенко). Коли б я міг забути убоге рідне поле... (В. Симоненко).

Схема повного морфологічного аналізу дієприслівника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність і форму.
3. Встановити початкову форму (інфінітив).
4. Вказати граматичні категорії: вид, перехідність / неперехідність, зворотність / незворотність, час стосовно основного дієслова.
5. Визначити морфемну будову словоформи й спосіб творення (за початковою формою).
6. З'ясувати синтаксичну функцію.

З р а з о к:

*Полинно пахне ніч, **пов'явши** в небосхилах* (А. Малишко).

Пов'явши – дієслово, нефінітна форма – дієприслівник, початкова форма – *пов'янути*, доконаний вид, неперехідний, незворотний, час дієприслівника (*пов'явши*) випереджає основну дію (*пахне*), пов'явши, пов'янути ← вянути (префіксальний спосіб), у складі відокремленої обставини.

Вправа 89. Розподіліть дієприслівники за видовим значенням, виділивши формотворчі суфікси і встановивши початкову форму.

Перевірівши, перевіряючи, розлютившись, признаючи, признавши, злетівши, злітаючи, переробивши, переробляючи, б'ючи, бивши, виходячи, виходивши, вийшовши, літаючи, літавши, в'яжучи, в'язавши, прив'язавши.

Вправа 90. Виконайте повний морфологічний аналіз дієприслівників.

Часто, підійнявшись стежкою між трав на вали городища й дивлячись на плесо, кручі, на весь Любеч, як прозивали це місце люди, Ант думав і сумував, чому живе так довго, чому його не кличуть до себе предки? (С. Скляренко). Призвичаївшись до темряви, що затопляла кузню, Тимко розгледів ще одну людину, що сиділа в куточку, примостившись на купі залізачця (Г. Тютюнник). Дивлячись на нічну заграву, на ті постаті, Улас відчував, що в його душі назріває великий злам (Г. Тютюнник). І як пройти по озері плачу, не тонучи вернутися до суші? (Б. Бойчук). Тепер же Корній поїхав до міста і, вернувшись, ніяково соромлячись свого вчинку, виложив перед Марією барвисту на спідницю матерію і нову хустку (У. Самчук).

**Схема повного морфологічного аналізу
дієслівних форм на -но, -то**

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.
3. Встановити початкову форму (інфінітив).
4. Вказати граматичні категорії: вид, перехідність.
5. З'ясувати морфемну будову словоформи й спосіб творення (за початковою формою).
6. Встановити синтаксичну функцію.

З р а з о к:

У морозному повітрі **розлито** спокій і святість (У. Самчук).

Розлито – дієслово, нефінітна безособова форма на -но, -то, початкова форма – *розлити*, доконаний вид, перехідне, розлито, розлити ← лити (префіксальний спосіб словотворення), синтаксична функція – головний член безособового речення.

Вправа 91. Виконайте повний морфологічний аналіз безособових дієслівних форм на -но, -то.

Ібрагіма перед новим походом возведено в звання головнокомандуючого (П. Загребельний). Тридцять тисяч наметів було розіпнуто під стінами австрійської столиці (П. Загребельний). Знов заграла музика, кидано золото в юрмища дармоїдів, розпалено вогнища, на яких пекли

баранів і биків для частувань (П. Загребельний). І суд такого ще не примічав, щоб той, кого потягнуто до права, зневажив право і отак мовчав (Л. Костенко).

Вправа 92. Зробіть повний морфологічний аналіз виділених дієслівних форм.

Мельників план був дуже простий: **зв'язати** невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей, – і в темну ніч, **ховаючись** од козаків, переплисти у плавні (М. Коцюбинський). Семен **заплющив** очі, **заколисаний** тою чудовою тишею, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, **підрізаного** серпами (М. Коцюбинський). Мій дід Карпо Петрович **мав** сірі, дуже суворі очі, кострубаті й **навислі** над ними брови, широку бороду (Т. Масенко). І я повернуся у пору мою світанкову, **відчувши** в долоні пелюстку руки. І вперше **промовлюю** колись не **промовлене** слово, і вернутися в осінь з тієї весни ластівки (Б. Олійник). Ми вірші **пишемо** про те, як стати біля дум на варті. Ми вірші пишемо, проте ми не завжди тих віршів варті. О, є майстри **писать** есе, **спресовуючи** їх у строфи, де **розмірковано** про все – про галактичні катастрофи, про вірність, певність, хліб і сіль, про всі карпатські перевали, про сонце, **вимите** в росі, – аби розумником **назвали**... (В. Коротич).

2.2.6. Морфологічний аналіз прислівника

Схема повного морфологічного аналізу прислівника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.
3. Встановити розряд і групу за значенням: означальний (якісно-означальний, способу дії, кількісно-означальний), обставинний (місця, часу, причини, мети), предикативний чи модальний.
4. Визначити ступінь порівняння (для якісно-означальних).
5. Вказати групу за походженням: первинний чи вторинний (відіменниковий, відприкметниковий, відчислівниковий, відзайменниковий, віддієслівний, відприслівниковий, поєднання словосполучення).
6. Встановити морфемну будову й спосіб словотворення.
7. З'ясувати синтаксичну функцію.

З р а з о к:

Упасти в цім бою для мене **найдорожче** (М. Рильський).

Найдорожче – прислівник, початкова форма дорогого, означальний, якісно-означальний, найвищий ступінь порівняння, вторинний, відприкметниковий, найдорожче, дорого ← дорогий (суфіксальний спосіб творення), присудок.

Вправа 93. Визначте розряд і групу прислівників за значенням.

Тяжко, спересердя, дуже, звичайно, трохи, можна, набік, вчасно, мало, навкруги, часом, поряд, зозла, на жаль, треба, пора, куди, поодиночі, як, кругом, чому, насильно, стиха, з кінця в кінець, начорно, коли, ушосте, босоніж, по-людськи, навмисно, зрештою, опівдні, надміру, наприкінці, мимоволі, прохолодно, наопашки, можливо, очевидно, заодно, по-нашому, далі, згарячу.

Вправа 94. Визначте групу прислівників за походженням.

Знехотя, вперше, щонеділі, згори, навколо, далеко, згорда, по-своєму, наживо, надто, чомусь, тоді, навесні, тут-таки, востаннє, мовчки, зопалу, напоказ, день за днем, вволю, мимохіть, сп'яну, завжди, відтоді, аніскільки, подекуди, верхи, передовсім, абияк, віднині, навстоячки, крок за кроком.

Вправа 95. Виокреміть випадки омонімії прислівника й інших частин мови. Аргументуйте частиномовну віднесеність таких слів.

Я – найменший, то мені найменше і попадало (Г. Тютюнник). Найменше дитя, загорнуте в пелюшки, зайшлося раптовим плачем (Є. Гуцало). Церковне розп'яття було набагато більше, вище і масивніше, пофарбоване начорно (Р. Федорів). Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть... (М. Коцюбинський). Нічого такого не сталося. Ти просто схожий на Долю (Л. Костенко). Се нічого, що ти не обіймав мене ніколи, се нічого, що між нами не було і спогаду про поцілунки (Леся Українка). Чіпка йшов збоку отари (Панас Мирний). В цій сліпоті глухій я побачив самого себе: немов хтось збоку стояв чужий і чужими очима дивився на мене (Р. Федорів). Я назавжди тому охмелів, що я пив-випивав до дна сині келихи вечорів молодого вина (В. Лучук). Кондуктор посміхається – добре тому лежати,

у кого їсти є що (В. Винниченко). Чужа душа – то тихе море сліз. Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна (Л. Костенко). Гріх Бога гнівити, живемо – не тужимо. І люди нас знають – не цураються (Панас Мирний). Кругом порозкидані тіні, проколюють літо дощі (Б. Бойчук). Кругом дуба русалоньки мовчки дожидали (Т. Шевченко).

Вправа 96. Виконайте повний морфологічний аналіз усіх прислівників.

Тут, на землі, так хутко в'януть квіти і замовкає скоро любий спів пташини, – а в царстві мрій моїх – весна, і первоцвіти, і ллються співи щохвилини. Тут, на землі, де все нудне і тлінне, на мить, одну лиш мить хвилюють почування, – а в царстві мрій моїх росте чуття незмінне і з поцілунками кохання (А. Сюзі-Прюдом, переклад М. Вороного). Мабуть, ще людство дуже молоде. Бо скільки б ми не загинали пальці, – ХХ вік! – а й досі де-не-де трапляються іще неандертальці (Л. Костенко). Чому здається – будем жити вічно, а як – ніхто ніколи не спита (М. Барандій). Чи, може, в цім калейдоскопі літ, де все нещадно звичне і щоденне, ти просто мені дивишся услід і трохи любиш сни свої про мене (Л. Костенко). Людино, куди йдеш ти? Чи летиш угору, чи котишся в прірву (Рута Вітер).

2.2.7. Морфологічний аналіз службових частин мови

Морфологічний аналіз прийменника

Схема повного морфологічного аналізу прийменника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.
3. З'ясувати, з яким відмінком керованого слова вжито.
4. Визначити, які смислові відношення виражає разом із керованим словом (просторові, часові, логічні).
5. Вказати групу:
 - а) за будовою: простий, складний, складений;
 - б) за походженням: первинний чи вторинний (відіменниковий, відприслівниковий, віддієслівний).

З р а з о к:

Цю дівчину разів, мабуть, **із** вісім **коло** млина вночі я спостеріг (Л. Костенко).

Із – прийменник, ужито з числівником у знахідному відмінку, виражає приблизну кількість, простий, первинний.

Коло – прийменник, ужито з іменником у родовому відмінку, виражає просторові відношення місця дії, простий, вторинний, відіменниковий.

Вправа 97. Випишіть з речень прийменниково-іменникові конструкції. Визначте відмінок іменника й смислові відношення всієї конструкції.

Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т. Шевченко). Лиш яблука у зеленавих кронах і огорожа із замшених брил (О. Пахльовська). Вона ж стоїть німа од самоти (Л. Костенко). Не з добра такі люди сюди заблукують, прямуючи часом, як сновиди, до лісу... (О. Гончар). І ніч у зламах врубелівських крил стояла довго в нього за плечима... (Л. Костенко). І з кожним днем все легше нам забути останню з найпрекрасніших легенд (О. Пахльовська). ...певно, й до тебе доходили слухи, що з-за Мотрі в моїй хаті чимало турбот (Б. Лепкий). Прислухався, чи ніхто не крадеться до нього по гроші (Г. Тютюнник).

Вправа 98. Визначте речення, де однозвучні слова є прийменниками.

Навколо дерева водили молоду пару (А. Головка). Навколо тільки дрімучий тютюн... (О. Довженко). Круг за кругом ходить кривий Онисько, вчепившись за чепіги... (І. Цюпа). Кругом хати наче у сто коней гасало... (П. Мирний). Потоцький йде назустріч Радзівілу (Л. Костенко). Гнідко розпластується над землею, грива кипить окропом, ніздрі наче аж полум'ям дихають, буйний степ летить назустріч, а в буйному степу летять назустріч кам'яні баби, сизі чайки, бабаки, дикі груші... (Є. Гуцало). Округ ожередів, по розлогих ланах зеленої, вволю напоєної дощами озимини, густо чорніли свіжі вирви після вибухлих мін та снарядів (О. Гончар). Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами (Ю. Яновський). А Іра дихала вільно. Здавалося – не було раніше ні гірких днів, ні колючих розмов у цій квартирі (С. Соловйов). Надія боялася, що Григорія проведуть до вагона раніше загальної посадки (Л. Смілянський).

Вправа 99. Виконайте повний морфологічний аналіз виділених слів.

Як яснее сонце закине свій промінь ясний **до** тебе в віконце, – озвись **на** привіт весняний (Леся Українка). Хай ми синієм **од** напруги, поступ

не зупиниш все одно (В. Симоненко). Були ті руки **в** саднах і рубцях – усе життя з камінням говорили (Л. Костенко). Стіл обростає буйним листям, і **разом з** кріслом я вже куц (Б.-І. Антонич). І от вони [вірмени] «привезли» зброю й заховали її **поблизу** Харкова на Рашковій дачі (І. Багрянний). По два боки мілкого навесні і повноводого влітку, але **незалежно від** пори року, завжди гомінкого і спішного Черемоша, між горбів і кичер, немов у глибокій жіночій пазусі, гніздилися двоє гірських сіл з однаковою назвою – Черемосне (М. Матіос). На другий день, **коло** полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус (М. Коцюбинський). Воля і справжнє почуття – це коли ти не вимагаєш присутності, підпорядкованості іншого тобі або себе йому, а коли все це існує вже **незалежно від** тебе (Ю. Покальчук).

Морфологічний аналіз сполучника

Схема повного морфологічного аналізу сполучника

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.
3. Встановити групи:
 - а) за синтаксичною функцією: сурядний чи підрядний;
 - б) за значенням: єднальний, протиставний, розділовий, з'ясувальний, часу, причини, мети, умови, порівняльний, допустовий, пояснювальний;
 - в) за будовою: простий, складний чи складений;
 - г) за походженням: первинний чи вторинний (відзайменниковий, відприслівниковий, віддієслівний, відіменниковий);
 - г) за вживанням: одиничний, повторюваний чи парний.
4. З'ясувати синтаксичні зв'язки (що сполучає слово).

З р а з о к:

*Ти в цій печалі душу спопелиш, **щоб** знов мене із неї воскресити* (О. Пахльовська).

Щоб – сполучник, підрядний мети, складний, вторинний (відзайменниковий + частка б, одиничний, сполучає підрядну частину з головною).

Вправа 100. Складіть пари речень, у яких би наведені слова були омонімами – сполучниками та іншими частинами мови.

Що, де, незважаючи на, ніби, а, однак, і, тому що.

Вправа 101. Виконайте повний морфологічний аналіз сполучників.

Весна йому теж здається дівчиною, але коли веселка живе на хмарі, то весна ходить по землі, її можна побачити на лузі, коли там верби розпускаються, чи в полі біля кринички, коли вона воду набирає, або на річці, коли вона їде на срібному човнику, а править золотим весельцем (М. Стельмах). Стверджують, що у золотистому, щільно зімкненому бутоні тюльпана певний час перебувало людське щастя, і ніхто не міг дістатися до нього, хоча й намагалися різними способами: хто – силою, хто – хитрощами, хто – заклинаннями (М. Золотницький). Цікавість – хиба його вдачі, тому і вовк його загриз (Л. Костенко). Моєму серцю снилися ти, як морю сняться урагани (Л. Костенко). Нам з тобою легко так, неначе вітер нам підказує слова (Л. Костенко). Хоч підіймай його домкратом, а хам не стане демократом (Л. Костенко). І чим Еней молився більше, то все було Севіллі гірше (І. Котляревський).

Морфологічний аналіз частки

Схема повного морфологічного аналізу частки

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.
3. Встановити функціональний розряд (фразова чи формотворча), групу для фразових (питальна, підсилювальна, заперечна, стверджувальна, вказівна, означальна, видільна, власне модальна, кількісна, спонукальна).
4. Визначити групу:
 - а) за походженням: первинна чи вторинна (відзайменникова, відприслівникова, віддієслівна, відсполучникова);
 - б) за будовою: проста, складена.

З р а з о к:

*Моє кохання – **то** для тебе згуба...* (Леся Українка).

То – частка, фразова, вказівна, вторинна, відзайменникова, проста.

Вправа 102. Визначте функцію частки.

Був дуже схожий на горобчика, лише тільки мовби трохи витягнуте (Б. Комар). Лесть чутно шелестіла над ними стара груша (В. Земляк). Нехай ця туга продзвенить (Л. Костенко). Не гриміть оркестрами.

Перестаньте. Не лякайте вічності. Хай іде (О. Олесь). Сиділа б собі там і паслася на дні. Десь, може, набрела б втонулу Атлантиду (Л. Костенко). Вона ж промчить над зламаним життям, за нею ж будуть бігти видно-коли (Л. Костенко). А то колись провідала я діда Галерника, – і він прийшов туди (Л. Костенко). Людина ж бо в себе не надто вірить все свідка для себе шукає якогось (Ю. Іздрик). Згадуй кожну з утеч, згадуй кожну з атак – скільки зможеш, хоча б до смерті, хоча би так (С. Жадан). Ворони п'ють надкльовані горіхи. А що їм чорним? Чорним все одно (Л. Костенко). Ані докору з уст. Нам лишається довга сльота (М. Савка). Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосисто, як у нас на Україні (О. Довженко). Життя – це тиша й сміх (С. Жадан).

Вправа 103. Складіть з кожним наведеним словом по два речення, в одному з яких слово має статус частки, а в другому – іншої частини мови.

Воно, давай, нібито, його, це, рівно, чи.

Вправа 104. Виконайте повний морфологічний аналіз часток.

Вона ходить собі на стадіони й ринки, ховаючи в куртці телефон і флягу (С. Жадан). Небо за її вікнами буде холодне й зелене. Дощ буде заливати пам'ять її невичерпну. Хай забуває про все. Хай забуває навіть про мене. Лише про мене хай забуває в останню чергу (С. Жадан). Секунди не мають виміру – це тільки удари серця (Ю. Іздрик). Ти прийшов саме в той час, коли визріли зорі і сливи (Т. Рибар). Ні, я не той, хто власні греблі рве (М. Вінграновський). Можливо, я просто не вмію передати все це словами (С. Жадан). Пливи, рибо, пливи – ось твої острови, ось твоя трава, ось твоя стернова... (С. Жадан). Ти прийдеш знов. Ми будемо на «ви». Чи ж неповторне можна повторити? (Л. Костенко). І враз на сході неначе засвітало (М. Ірчан). Одшуміло літо... Одспівало жито, тільки вітер креше іскри по стерні (Д. Фальківський). Який там хабар, голубчику! На базарі купила (Г. Тютюнник).

Морфологічний аналіз вигука

Схема повного морфологічного аналізу вигука

1. Записати слово.
2. Визначити його частиномовну належність.

3. Встановити розряд за значенням: емоційний, імперативний (наказовий, спонукальний, апелятивний), етикетний, вокативний.

4. Визначити групу:

- а) за походженням: первинний чи вторинний (відіменниковий, відзайменниковий, віддієслівний, від фразеологізмів, від запозичених слів);
- б) за будовою: простий чи складений.

З р а з о к:

Але **чорта з два** – я не виніс з собою нічого: все залишилося там, в безкінечному вересні (С. Жадан).

Чорта з два – вигук, емоційний, вторинний – від фразеологізму, складений.

Вправа 105. Встановіть розряд вигуків за значенням.

Колесо котить себе, голос у колеса довгий. Соб, та гаття, та цабе – вовк одягається голий (М. Вінграновський). Ох, я не Фауст. Я тільки жінка (Л. Костенко). Фе, як же вульгарно! – скривився Шелленберг (Л. Підгірна). – Може, закохався він у дівку яку? – Тю, в нього ж серця немає, у цього Харлама! (В. Івченко). Марате Фархадовичу, біда! – кричала у слухавку налякана дівчина (Н. Дурунда). Подумаєш, щастя яке! – жартома обізвався Гумілевський (М. Івченко). – Ганьба, сором! – кричали козаки, – кошові отамани стали царициними гончими і помічниками катів... (А. Чайковський). Боже, яка радість! – сплеснув у долоні пан Кнофлик і звернув свій вдячний погляд у небо (Ю. Винничук). – Ой, мамо... Ой, матінко... Від Уляниного двору до Томи вже біг переляканий Петро (Люко Дашвар). Сопулько! Не бузі! Чуєш? – закричав Дрогодза. – Диви, як розходився, куркулячий шматок (М. Івченко). Здоров, гайдамаче! Здоров, мій хлопчику милий! У-у, та й виріс же! Нічого собі хлопчик! О-го-го! (В. Винниченко). Акція «Стоп, Путін! Стоп, війна!» відбулася в столиці Болгарії (Радіо Свобода, 11.06.2016).

Вправа 106. Виконайте повний морфологічний аналіз вигуків.

Гляди, Іудо, як довідаюсь, що ти мене зрадив, то не жити тобі на світі! (А. Кащенко). Ой горечко-горе, – тоненько плакала Фрося, – де ж такі

тварюки вилупилися, що оце стільки люду вибили (В. Шкляр). – Проба-
чте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі (М. Хвильовий).
Швидше, конику, швидше, друже, – вперед, вперед! (М. Сиротюк). – Вау, я
вражена. Дійсно супер. Тоді я точно з вами, – сказала спокуслива Дияво-
лиця, задоволено облизавши свої червоні губи (А. Любка). – Упс. Ці ма-
трацики з'їджаяють... Слизькі, зараза, як ті медузи (В. Єшкілев). Та годі
вам клопотатись. Нумо вечеряти... (Марко Вовчок). Гей, браття! Диво
сталось, дивіться! (Леся Українка). – Цить! – грубо зупинив її Єрмолов,
і, хоча нічого більше не додав, усе одно в такій манері він раніше з Ван-
дою не говорив (А. Кокотюха). – А, що з нього візьмеш? – махнув рукою
Ройтман. – Нам його думка, як би це сказати, індиферентна!.. (А. Шка-
рін). Ай, медок! я ще зроду смачного такого не пив! (К. Тополя). – Годі! –
твердо сказав професор, не давши йому доказати. – Я не дозволю ані
собі, ані вам балакати на цю неблагородну тему!.. (А. Кримський).

Завдання для самостійної роботи з морфологічного аналізу

Виконати повний морфологічний аналіз усіх слів у реченні

Варіант 1

Не бракує мені одваги йти в широкий світ (Леся Українка).

Варіант 2

Люблю я й досі присмерки прозорі квітневих вечорів (М. Зеров).

Варіант 3

Любїть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну (В. Сосюра).

Варіант 4

У твої очі синьо-тьмяні дивлюсь натхненно і несміло (Б.-І. Антонич).

Варіант 5

А мені все сняться сині роси і твоя задумлива печаль (Л. Забашта).

Варіант 6

Вже ніхто не візьме вдруге нас в невольницький ясир (М. Драй-Хмара).

Варіант 7

За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата
(В. Симоненко).

Варіант 8

А в тій темниці пробувало сімсот бідних козаків (Нар. тв.).

Варіант 9

Чому ми й досі не здолаєм свого минулого забуть? (Ол. Олесь).

Варіант 10

До тебе, Україно, наша бездольная мати, струна моя перша озветься
(Леся Українка).

Варіант 11

Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерням в рідній борозні
(В. Стус).

Варіант 12

А степам будуть груди пекти ті залишені в полі гранати (Л. Костенко).

Варіант 13

Червоний світ од блискавки немов запалив пожежу на горах (І. Нечуй-Левицький).

Варіант 14

Там під вітром печальним шипшина про минуле на сонці шумить
(В. Сосюра).

Варіант 15

По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білі гірські
тумани (Г. Хоткевич).

Варіант 16

Мені і в непроглядній пільмі днів твоя лунала б мова солов'їна
(Д. Павличко).

Варіант 17

Людино вільна, завжди будеш ти, як дзеркало своє, любити море!
(Є. Маланюк).

Варіант 18

Немов сірник, що тільки спалахне – враз язикате полум'я займеться
(В. Стус).

Варіант 19

Мова – це скеля, на якій стоїть велика українська споруда (І. Фаріон).

Варіант 20

Мовчи! Я знаю. За всіма словами – холодний смерк, спустошені
сади... (Є. Плужник).

Тема 2.3 Синтаксичний аналіз словосполучення

План лекції

1. Проблема визначення словосполучення як синтаксичної одиниці. Погляди мовознавців на словосполучення.
2. Типи словосполучень за ступенем злитості їхніх компонентів. Типи словосполучень за будовою.
3. Семантико-синтаксичні відношення між компонентами словосполучень. Явища синкретизму.
4. Форми підрядного зв'язку у словосполученні. Дискусійні питання сучасного синтаксису.

1. Під час синтаксичного аналізу словосполучення виникають труднощі, що пов'язані з неоднозначним його тлумаченням у лінгвістичній літературі. Більшість українських синтаксистів (І. Вихованець, П. Дудик, О. Пономарів, К. Шульжук та ін.) вважають, що словосполучення утворюються на основі і підрядного, і сурядного зв'язку. О. Мельничук до підрядних словосполучень відносить також словосполучення, які пов'язані предикативним зв'язком (*ліс шумить, роки пройшли*).

На думку інших дослідників, словосполучення не становлять ті поєднання, які утворені сурядним зв'язком (Г. Удовиченко, С. Бевзенко, А. Загнітко). У шкільних підручниках також розглядаються лише підрядні словосполучення.

Приймаємо традиційне визначення словосполучення: **Словосполучення** – це непередикативна синтаксична одиниця, що реалізує номінативну функцію (називання) і компоненти якої пов'язані підрядним синтаксичним зв'язком, між ними встановлюються певні семантико-синтаксичні відношення.

Варто пам'ятати, що не всі сполучення слів у реченні є синтаксичними словосполученнями. Не є словосполученням:

- передикативний центр речення (*Садок квітне. Студенти навчаються*);
- аналітичні форми слів (*більш вдалих, буду працювати*);
- однорідні члени речення (*Учитель приніс зошити та підручники*);
- прийменниково-іменникові форми (*згідно з наказом, завдяки зусиллям*).

2. Традиційно виділяють синтаксичні словосполучення, лексичні й фразеологічні. Синтаксичний аналіз словосполучення передбачає характеристику за ступенем злитості компонентів, за якою синтаксичні словосполучення поділяються на синтаксично **вільні** й синтаксично **зв'язані** (неподільні, цілісні). У синтаксично вільних словосполученнях кожен компонент зберігає своє лексичне та граматичне значення й виконує роль окремого члена речення (*міцна дружба, подякувати братові*). У синтаксично зв'язаних компоненти виконують роль одного члена речення (*багато ідей, літньої пори, метр тканини*). До синтаксично цілісних словосполучень належать:

- кількісно-іменні словосполучення з головним словом числівником чи іменником із кількісним значенням, зі значенням міри, сукупності (*два учні, кілька книг, десятки кілометрів, склянка води*);
- словосполучення із значенням вибіркової, утворенні поєднанням числівників (займенників) та іменників (займенників) з прийменником (*один із учасників, хтось із здобувачів, будь-хто з учнів*);
- словосполучення із значенням сумісності, утворенні поєднанням іменників або займенників з прийменником з (*і*) (*мати з дочкою, ми з тобою*);

- словосполучення, що характеризують людину, утворені поєднанням форм з *очима*, з *носом*, *росту* й под. і прикметників, що їх пояснюють (з *блакитними очима*, *веселої вдачі*);
- словосполучення з двох іменників, поєднаних прийменниками із *і до*, з *і на*, *від і до* (із *Харкова до Києва*, *від початку до кінця*);
- словосполучення з двох іменників, у яких головний іменник означає початок, середину, кінець (*початок тижня*, *середина місяця*, *край землі*);
- словосполучення, що утворюють метафори, перифрази (*обличчя міста*, *ранок землі*).

Синтаксично вільні та синтаксично зв'язані словосполучення слід відрізняти від фразеологізмів, які за своїм значенням відповідають слову та можуть бути легко ним замінені: *зamilювати очі* – *обманювати*, *тримати язик за зубами* – *мовчати* тощо. Не слід їх сплутувати також з лексикалізованими сполученнями слів, що також мають значення одного слова, пор.: *літнє кафе*, *залізнична колія* тощо. Такі сполуки слів є стійкими, нерозкладними, але в них значення слів є прямим. Лексичні й фразеологічні на рівні синтаксису не розглядаються серед словосполучень, бо вони виконують синтаксичну функцію одного слова, а не словосполучення.

За будовою словосполучення поділяються на *прості* і *складні*. **Просте** словосполучення – це поб'єднання двох повнозначних слів підрядним зв'язком (*голосно співати*, *чекати товариша*). До простих належать і словосполучення, що містять аналітичні форми (*будемо працювати до вечора*, *більш досвідчений викладач*), містять семантично неподільні сполучення (синтаксично зв'язані) (*людина старшого віку*, *хлопець з карими очима*) та до складу яких входять фразеологізми (*жити душа в душу*, *часто тримав камінь за пазухою*).

Складне словосполучення – це об'єднання трьох і більше повнозначних слів. Основу складних словосполучень становить модель абсолютно простого словосполучення, тому вони можуть бути розкладені на прості словосполучення:

- просте словосполучення й залежне слово (*глибоке / синє озеро*);
- головне слово й залежне від нього словосполучення (*читати / цікаву книжку*, *слухати / прекрасну пісню*). У таких словосполученнях реалізуються мінімум два синтаксичних зв'язки.

3. Аналізуючи словосполучення, необхідно зважати на типи семантико-синтаксичних відношень між його компонентами. **Семантико-синтаксичні відношення** – це відношення, що відображають взаємодію предметів і явищ дійсності, указують на смислові (значеннєві) стосунки синтаксичних одиниць, що поєднані певним синтаксичним зв'язком.

Розрізняють такі типи семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення: *об'єктні, атрибутивні, обставинні, апозитивні, комплетивні, синкретичні (атрибутивно-обставинні, атрибутивно-об'єктні, об'єктно-обставинні)*.

Об'єктні відношення в словосполученні виникають за такої взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення об'єктом (на який спрямована чи з яким пов'язується дія): *виконати завдання, орати трактором, підписаний директором* і под. Об'єктні відношення виникають і в сполученні дієслова з інфінітивом: *принести обідати, наказати відступати, запросити танцювати*.

Об'єктні відношення реалізуються і в словосполученнях, де головне слово виражене прикметником, а залежне іменником: *здібний до навчання, неуважний до справ* тощо.

Атрибутивні відношення – це такі, у яких головне слово позначає предмет, а залежне окреслює його ознаку: *стараний учень, виняткова причина, красива дівчина*. Залежним компонентом у таких словосполученнях зазвичай є прикметник, займенник, дієприкметник.

Атрибутивні відношення часто виникають і при сполученні іменника з іншими частинами мови: а) іменник + іменник без прийменника: *гілка бузку, крило літака*; б) іменник + іменник з прийменником: *сукня в клітинку, хлопчик в окулярах*; в) іменник + інфінітив: *бажання вчитися, стремління виховати*; г) іменник + прислівник: *кава по-турецьки*.

Такі конструкції можна замінити синонімічними, де залежний компонент набуде атрибутивної форми: *згряя птахів – пташина згряя, наказ учителя – учителів наказ*.

Обставинні відношення – це такі відношення, що характеризують чи кваліфікують дії (або ознаки). За семантикою обставинні відношення поділяються на: а) часові: *працювати вранці, повернутися через тиждень*; б) просторові: *жити в місті, перебувати на березі*; в) мети: *приїхати відпочити, подарувати на пам'ять*; г) причинові: *сказати помилково, вчинити наперекір*; г) наслідку: *покохати на муку, зустрічатися на радість*; д) означально-обставинні: *хоробро битися, гаряче говорити й под.*

Крім основних трьох типів семантико-синтаксичних відношень у наукових працях виокремлюють ще комплетивні, апозитивні й суб'єктні відношення.

Комплетивні (доповнювальні) відношення виникають у синтаксично зв'язаних (цілісних) словосполученнях, у яких головне слово вимагає смислового доповнення: *чотири учні, склянка молока, ставати дорослим*. Словосполучення з цими відношеннями переважно виконують роль одного члена речення.

Апозитивні відношення наявні у словосполученнях, у яких обидва компоненти мають тотожну частиномовну належність і постпозитивний компонент характеризує головний за певною ознакою: *поет-романтик, воїн-ветеран* і под.

Суб'єктні відношення виникають у словосполученнях, у яких залежна форма називає діяча, виконавця дії: *занесені вітром, виховані батьками*.

Слід зважати на те, що значній кількості словосполучень притаманна синкретичність семантико-синтаксичних відношень, тобто в межах певної форми поєднується декілька значень. Пор.: *миска* (яка? і з чим?) з *варенням*, *пісня* (яка? і про кого?) *про матір* – атрибутивно-об'єктні відношення; *мандрівка* (яка? і коли?) *влітку, повернення* (яке? і звідки?) з *села* – атрибутивно-обставинні відношення; *припухлий* (від чого? і з якої причини?) *від сну* – об'єктно-обставинні відношення.

4. У словосполученні реалізується підрядний синтаксичний зв'язок, якому притаманні такі синтаксичні форми: **узгодження, керування, прилягання**. Деякі вчені виділяють ще й **кореляцію** (повну/неповну), що поєднує прикладку з означуванням іменником (*дівчина-красуня, студент-відмінник, місто Чернівці*).

Аналізуючи словосполучення, утворені *узгодженням* (форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово узгоджується з головним у формах роду, числа й відмінка), визначають тип: *повне* (узгодження у всіх можливих формах) й *неповне* (залежне слово не узгоджується в одній або більше формах: *веселі хлопці* – відсутнє узгодження у роді).

У формально-граматичному та смислового планах розрізняють узгодження **формально-граматичне** (за якого залежне слово повторює форми головного без урахування семантики останнього: *мій зошит*,

зелена дошка, тепле молоко), **смислове** (узгодження за семантикою, пов'язане з іменниками спільного роду: *цей сирота і ця сирота*), **умовно-граматичне** (умовне набуття граматичних значень роду, числа й відмінка субстантивованими незмінними формами, як правило, форми середнього роду: *гучне “ура”, твоє журливе “кру”*) й **асоціативне** (асоціація з родовим поняттям, що називає незмінюваний іменник, аббревіатура: *старий кюре, молода кольрабі, Чорнобильська АЕС*).

Аналізуючи словосполучення, утворені **керуванням** (форма підрядного зв'язку, за якої головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми), слід пам'ятати, що його специфіка ґрунтується на лексико-граматичному значенні головного слова. Залежно від морфологічного класу опорного слова розрізняють керування:

- дієслівне (*просити допомоги, захоплюватися спортом*);
- іменникове (*привітання з ювілеєм, розмова про колег*);
- прикметникове (*повний води, зручний для праці*);
- прислівникове (*весело хлопцеві, далеко від села*)

Необхідно звернути увагу на поєднання числівників з іменниками, оскільки кількісні числівники у формах називного й знахідного відмінків керують іменниками (*п'ять студентів, дев'ять підручників*), а у непрямих відмінках узгоджуються (*п'ятьох студентів, дев'ятьох підручників*).

За ступенем необхідності залежного слова для розкриття змісту головного виділяють **сильне** і **слабке** керування. При сильному керуванні тісний зв'язок між головним і залежним словом, наявність залежного зумовлюється семантикою головного. Таке керування простежується тоді, коли головним словом виступає перехідне дієслово, префіксальне дієслово, префікс якого дублюється залежною прийменниково-іменниковою формою, семантично недостатнє дієслово (*написати листа, написати на дошці, скаржитися на здоров'я*).

При слабкому керуванні зв'язок можливий, але не обов'язковий, залежне слово може виражатися формою будь-якого відмінка (*стояв на дорозі, стояв через тин; говорити із батьком, говорити до батька, говорити батькові*).

За специфікою реалізації синтаксичної позиції залежного компонента розрізняють керування **пряме** й **опосередковане**. **Прямим** є керування в тому разі, коли залежне слово підпорядковане головному безпосередньо: *відвідувати заняття, переглянути конспект*.

В **опосередкованому** керуванні залежне слово приєднується до головного за допомогою прийменника: *зачекати на гостя, поглянути на дорогу*.

Прилягання – така форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово є незмінним і поєднується з головним словом своїм змістом: *швидко написати, слухати вечорами*. Традиційно в українському мовознавстві прилягання тлумачили як такий зв'язок, за якого залежні слова виражались незмінними формами або сполуками слів: прислівниками (*працювати важко*), дієприслівниками (*розмовляти вагаючись*), інфінітивами (*бажання вчитися*), нерозкладними словосполученнями (*квартира на дві кімнати*).

Література до теми

1. Дудик, П. С., & Прокопчук, Л. В. (2010). *Синтаксис української мови*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія».
2. Загнітко, А., & Миронова, Г. (2013). *Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект* : [підручник]. Brno: Masarykova univerzita.
3. Малахова, О. А., & Ткач О. В. (2010). *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Словосполучення. Просте речення*: методичний посібник. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.
4. Мойсієнко, А. К. (Ред.). (2013). *Сучасна українська мова: Синтаксис* : підручник. Київ: Знання.
5. Мойсієнко, А., Чумак, В., & Шевель, С. (Упоряд.). (2019). *Синтаксис української мови: хрестоматія*: у 2 ч. Ч. 1. Київ: ВПЦ "Київський університет".
6. Тихоша, В. І., Олексенко, В. П., Гайдученко, Г. М., & Нагіна, В. О. (2009). *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*. Херсон: Українське видавництво.
7. Шульжук, К. Ф. (2004). *Синтаксис української мови* : підручник. Київ: Видавничий центр «Академія».

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Синтаксичний аналіз словосполучення

Мета синтаксичного аналізу словосполучення – відрізнити словосполучення, словоформи, слова; визначати види словосполучень за характерними ознаками; з'ясовувати структуру словосполучень, особливості синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень між компонентами.

Схема синтаксичного аналізу словосполучення

1. Записати (виписати з контексту) словосполучення.
2. Визначити головне й залежне слово, вказати напрям зв'язку, записати питання.
3. Охарактеризувати словосполучення:
 - а) за ступенем семантичного злиття компонентів (синтаксично вільне, синтаксично зв'язане (цілісне));
 - б) за структурою (будовою) (просте, складне);
 - в) за морфологічною належністю головного слова (іменникове, дієслівне, займенникове, числівникове, прикметникове, прислівникове);
 - г) за семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами (означальні (атрибутивні), об'єктні, суб'єктні, обставинні, комплетивні (доповнювальні), апозитивні);
 - д) за формою підрядного зв'язку:
 - узгодження (повне/неповне, формально-граматичне, умовно-граматичне, смислове, асоціативне),
 - керування (сильне/слабке, пряме / опосередковане),
 - прилягання;
 - кореляція (повна / неповна).
4. Указати синтаксичну функцію компонентів словосполучення.

З р а з о к:

У доброго вчителя слова з ділами ніколи не розходяться (В. Сімович).

У вчителя (якого?) доброго – словосполучення, синтаксичне, синтаксично вільне; просте; іменникове; атрибутивні семантико-синтаксичні відношення; узгодження (повне, формально-граматичне); головне слово *вчителя* – непрямий додаток, виражений іменником у формі родового відмінка однини, залежне слово *доброго* – узгоджене означення, виражене прикметником у формі родового відмінка однини.

Не розходяться (з чим?) з ділами – словосполучення, синтаксичне, синтаксично вільне; просте; дієслівне; об'єктні семантико-синтаксичні відношення; керування (слабке, опосередковане); головне слово *розходяться* – присудок, виражений дієсловом у формі теперішнього часу 3 особи множини, залежне слово *з ділами* – непрямий додаток, виражений іменником з прийменником у формі орудного відмінка множини.

Не розходяться (у кого?) у вчителя – словосполучення, синтаксичне, синтаксично вільне; просте; дієслівне; об'єктні семантико-синтаксичні відношення; керування (слабке, опосередковане); головне слово *розходяться* – присудок, виражений дієсловом у формі теперішнього часу 3 особи множини, залежне слово *у вчителя* – непрямий додаток, виражений іменником з прийменником у формі родового відмінка однини.

Не розходяться (коли?) ніколи – словосполучення, синтаксичне, синтаксично вільне; просте; дієслівне; обставинні семантико-синтаксичні відношення; прилягання; головне слово *розходяться* – присудок, виражений дієсловом у формі теперішнього часу 3 особи множини, залежне слово *ніколи* – обставина часу, виражена прислівником.

Вправа 107. Із поданих речень вичленуйте прості словосполучення й визначте в них головне й залежне слово.

1. Рідний край щиріш любити навчає нас розлука (Леся Українка).
2. А три шляхи широкії терном заростають (Т. Шевченко). 3. Добре дихалося зранку в старому дубовому лісі (Є. Гуцало). 4. Людство вибирає собі найсильніших (І. Франко). 5. Будуть зорі встилати розложистий шлях (Леся Українка). 6. Викладати мову – це означає, передовсім, прищеплювати любов до мови (М. Рильський). 7. У суботу перед вербною неділею майже все село йде до церкви (У. Самчук). 8. Останніми часами на нього часто налягало це дошкульне бажання щось писати (У. Самчук). 9. Щасливий та веселий обід був у Сивашевій хаті другого дня (Б. Грінченко). 10. Пізньої осені та з першими сніговіями з Харкова на Полтавщину плавом попливли голодуючі (О. Гончар).

Вправа 108. Поділіть словосполучення на три групи: синтаксичні, фразеологічні й лексичні. Обґрунтуйте поділ.

Кривити душею, трійко дітей, відоме прислів'я, розв'язати язик, на повний хід, давати пораду, Кривий Ріг, кривий ріг, прямий додаток, не втрачати можливості, стояти на смерть, стояти на заваді, спостерігати з вершини, біла сукня, білий гриб, Біла Церква, отара овець, Чорне море, листуватися з сестрою, взяти в шори, взяти до уваги, дуже гарно, бути на сьомому небі, ламати голову, умитися сльозами, Жовті Води, майстер на всі руки.

Вправа 109. Поділіть сполучення слів на синтаксично вільні словосполучення, синтаксично зв'язані (нерозкладні) словосполучення (виконують роль одного члена речення), а також виокремте поєднання слів, що становлять одну граматичну форму (не належать до словосполучень).

Подорожувати автобусом, всередині будинку, пізня осінь, близько року, кожна хвилина, сорок п'ять років, буду аналізувати, море колосків, навколо хати, найменш вразливий, дружнє ставлення, тричі поранений, залежно від ситуації, хтось відомий, гурт хлопців, повинен прийти, кілограм цукерок, три тополі, допомагати батькам, протягом року, будь-хто з нас, у зв'язку з порадами, безмежно щасливий, мішок цукру, відповідно до вимог, багато квітів, нехай говорять, більш успішний, іти лісом.

Вправа 110. Охарактеризуйте словосполучення за морфологічною належністю головного слова, за семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами, за формою підрядного зв'язку.

Мокрий від дощу, нездатний до життя, рішення тікати, жоден із них, у місячну ніч, дев'ятий рік, читання книжок, вештатися вулицями, червоний від злості, на п'ятому кілометрі, зліпити абияк, прочитаний уважно, гідно подивитися, набагато спокійніше, думка сховатись, вивих коліна, бракує знань, відмінний від інших, подвір'я школи, кава по-турецьки, приїзд сина, навчаючи дітей, зупинитися мимоволі, місто Ужгород, прибігти за годину, похід у гори, скупий на слова.

Вправа 111. Із поданих речень випишіть словосполучення й зробіть їх повний синтаксичний аналіз.

І. 1. Де-не-де мигають ледь помітні огники гуцульських хат (У. Самчук). 2. На задньому сидінні старенького автобуса принишк насторожений хлопчик з валізою (В. Дрозд). 3. Подорожній дивився вдумливими очима на широкий краєвид (М. Коцюбинський). 4. Степ спочиває, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки (О. Гончар). 5. Довгими журавлиними ключами літо вже одлетіло у вирій (В. Скуратівський). 6. Оцих тополь приречений кортеж Довічно супроводить Україну (Б. Олійник).

II. 1. Учора проводжали сина в далеку дорогу (О. Гончар). 2. Тим часом новий господар порядкував собі в купленому маєтку (Олена Пчілка). 3. Ранком вивели їх з казарми на двір, розставили лавами (Панас Мирний). 4. Хай буде шана в кожній хаті і дух сімейства за столом (В. Крищенко). 5. Добре дихалося зранку в старому дубовому лісі (Є. Гуцало). 6. А вітер теплий, полудневий шепоче щось крізь сон рожевий (О. Олесь).

Тема 2.4 Синтаксичний аналіз простого речення

План лекції

1. Речення як основна синтаксична одиниця, основні ознаки речення. Синтаксично членовані і нечленовані речення.
2. Формально-синтаксична типологія простого речення. Проблеми односкладного речення в сучасному мовознавстві.
3. Принципи розрізнення повних і неповних речень.
4. Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення.
5. Особливості аналізу головних і другорядних членів речення.

1. Існують різні підходи до трактування речення як синтаксичної одиниці, тому в лінгвістиці є до 600 визначень речень. К. Шульжук трактує речення як мінімальну комунікативну одиницю, яка оформлена за законами певної мови і є відносно завершеною одиницею спілкування й вираження думки. Основною ознакою речення називають предикативність – комплексна синтаксична категорія, що виражає встановлюване мовцем співвіднесення змісту повідомлення до дійсності (реальної чи ірреальної модальності) та моменту мовлення (до, у момент мовлення, після) за допомогою категорій способу й часу дієслова, а також особи.

У формально-синтаксичному плані речення поділяють на прості та складні, що мають багато спільних ознак і водночас чимало відмінностей. Слід пам'ятати, що диференційними ознаками простих і складних речень є:

– наявність однієї предикативної одиниці в простому реченні, компонентами якої є мінімальні синтаксичні одиниці й словосполучення; наявність двох і більше предикативних одиниць у складному реченні;

– у простому реченні визначальним є зв'язок між його членами, тому основним є предикативний зв'язок (між підметом і присудком); у складному реченні – зв'язок між його компонентами (простими реченнями), тому основним є сполучниковий (сурядний і підрядний) та безсполучниковий зв'язок.

Прості речення відрізняються від складних не лише будовою, а й значенням. Із семантико-синтаксичного погляду просте речення є мовним знаком однієї ситуації, а елементарне складне – двох і більше взаємопов'язаних ситуацій.

Дискусійним у сучасному мовознавстві є питання про слова-речення (нечленовані речення). Нечленовані речення – це речення, у яких не виділяються члени речення, натомість синтаксично членованим реченням притаманне формально-синтаксичне членування. Одні мовознавці (О. Мельничук, П. Дудик) вважають, що такі структури можуть самостійно формувати комунікативні одиниці мови без інших слів і називають ці конструкції «слова-речення», «нечленовані речення». Інші дослідники (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська) називають ці утворення «комунікантами».

Нечленовані речення в сучасному мовознавстві не відносять до категорії речень і кваліфікують ще і як еквіваленти речень (К. Шульжук), оскільки вони не диференціюються на члени речення або ж становлять незакінчену частину речення чи характеризуються підтекстом, реалізація якого може бути різною.

Слова-речення – структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що виражаються частками, модальними словами й вигуками (*Так; Авжеж; Напевне; Гаразд; Ого! Ова!*).

Квазі-речення, основою яких є нечленованість (А. Загнітко), охоплюють *речення-звертання (вокативи), вигуківі речення*, які виступають засобом вираження емоцій, *речення-репліки*, а також речення, основним призначенням яких є налагодження або закінчення мовленнєвого контакту: *Мамо, голубко! Стогоном чайки, плеском ручаю, хлипом німого плачу, реготом бурі, сміхом одчаю я твої співи скінчу* (Г. Чупринка); *Ох! Ех!; – Уже будемо відпочивати? – Ще ні; Добраніч! Добридень!*

2. Аналіз простого речення передбачає визначення його типу за структурними ознаками предикативного центру – двоскладне чи односкладне речення. Речення з одним головним членом здавна

привертати увагу вчених. У сучасному мовознавстві немає однозначного тлумачення, чіткого окреслення об'єкта дослідження. Необхідно звернути увагу на те, що в односкладних реченнях чітко не виражені ні підмет, ні присудок, тому слід стверджувати тільки про наявність головного члена речення, який формально (за засобом вираження) можна ототожнювати з підметом чи присудком.

Традиційно односкладні речення визначають як тип простого речення, у якому наявний один головний член, що за своїми особливостями наближається до підмета або присудка двоскладного речення: *Вчись у природи творчого спокою в дні вересневі* (Є. Плужник).

Не слід плутати односкладні речення з неповними реченнями, у яких одна із ланок структури пропущена, натомість як в односкладних реченнях наявний головний член не потребує поповнення другим головним членом.

За способом вираження головного члена речення односкладні речення поділяються на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменні (номінативні).

Дискусійним є питання щодо інфінітивних речень, у яких головний член виражений синтаксично незалежним інфінітивом. Тривалий час інфінітивні речення не виділяли в окремий тип, а розглядали їх серед безособових, що й сьогодні поширене в шкільній програмі. У безособових реченнях інфінітив є синтаксично залежним, а в інфінітивних реченнях – незалежний інфінітив без частки *би* (*б*) або з часткою *би* (*б*). Пор: ***Треба вертатися назад*** (Б. Грінченко); *Погасло небо. І землі не чути* (М. Вінграновський) або ***Відпочити б з дороги*** (Леся Українка).

Як окремий різновид односкладних речень іменного типу в сучасних дослідженнях розглядають генітивні речення (А. Грищенко, С. Бевзенко, І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська). Деякі мовознавці заперечують існування такого типу речень.

Генітивними односкладними реченнями називаються такі речення, у яких єдиний головний член виражений формою родового відмінка однини або множини.

3-поміж генітивних речень розрізняються: *квантитативно-генітивні* (від лат. *quantitatis* – кількість) і *генітивно-заперечні*.

Квантитативно-генітивні речення позначають певну кількість предметів, осіб тощо: *Народу, Народу!* (Г. Квітка-Основ'яненко). Генітивно-заперечні речення містять єдиний головний член речення, що складається

зі слів *нема, ні* (може входити до складу займенника) і форми родового відмінка іменника: *Спокою нема. Ні години спокою. Нічого подібного.*

Речення з головним членом, вираженим предикативним словом *нема*, при якому наявний непрямий додаток у формі родового відмінка, К. Шульжук відносить до безособових речень: *Тут нема вже рятунку* (М. Коцюбинський), які можуть бути еліптичними: *І нігде ні садочка, ні квіточок!* (І. Нечуй-Левицький).

Для правильного визначення типу односкладного речення важливо враховувати спосіб морфологічного вираження головного члена, що подано в таблиці.

**Способи морфологічного вираження головного члена
односкладних речень**

Тип односклад- них речень	Морфологічні способи вираження головного члена	Приклади
Означено- особові	Дієслово у формі 1-ї та 2-ї особи одн. і мн. теп./ майб. часу; 1-ї ос. мн. і 2-ї ос. одн. і мн. наказо- вого способу	<i>Для добрих друзів відчиняю дім</i> (А. Малишко). <i>Тії слави козацької повік не забудем</i> (Т. Шевченко). <i>Лови летючу мить життя</i> (О. Олесь). <i>Собори душ своїх бережіть, друзі</i> (О. Гончар).
Неозначено- особові	Дієслово у формі 3-ї особи мн. теп./майб. часу та наказового способу; дієслово у формі мн. мин. часу	<i>У нас гостей зустрічають з почеснями.</i> <i>Нехай знають наших.</i> <i>Задзвонили до вечірні</i> (Т. Шевченко).
Узагальне- но- особові	Дієслово у формі 2-ї особи одн.; зрідка – форми дієслів, які притаманні іншим типам односкладних речень	<i>З пісні слова не викинеш</i> (Нар. тв.). <i>Цілив у ворону, а попав у корову</i> (Нар. тв.). <i>Решетом воду не носять</i> (Нар. тв.).

Тип односклад- них речень	Морфологічні способи вираження головного члена	Приклади
Безособові	Безособове дієслово; форми на -но, -то; особові дієслова в без- особовому значенні; означальний прислів- ник; предикативний при- слівник <i>немає</i> ; предикативний при- слівник + інфінітив	<i>Тим часом розвиднілося, світало</i> (М. Рильський). <i>Проса покошено</i> (М. Рильський). <i>Прохолодою повіяло з лісу</i> (М. Стель- мах). <i>Ставало вогко і холодно</i> (М. Коцю- бинський). <i>Тебе немає</i> (Л. Костенко). <i>Не треба думати мізерно</i> (Л. Костенко).
Інфінітивні	Синтаксично незалеж- ний інфінітив	<i>Нас не подолати, на рабів</i> <i>не обернути нас</i> (Д. Павличко).
Номінативні	Іменник (особовий за- йменник) у називному відмінку	<i>Осінь, ніч, темрява</i> (О. Гончар). <i>Зимовий вечір. Тиша. Ми</i> (П. Тичина).
Генітивні	Синтаксично незалеж- на форма родового відмінка	<i>А всякого зілля, квіток!</i> (Марко Вовчок).

Аналізуючи односкладні речення, слід звернути увагу на розрізнення односкладних означено-особових і неозначено-особових речень від двоскладних із пропущеним підметом (неповних двоскладних речень). Наприклад, речення *Учора увесь вечір **працював*** не є означено-особовим, оскільки присудок стоїть у формі минулого часу й може стосуватися усіх осіб (*я, ти, він*), а він повинен мати форму теперішнього або майбутнього часу або наказового способу й стосуватися 1-ї або 2-ї особи. Натомість речення *Сьогодні увесь вечір **працюю** / **працюємо** / **працюватимемо*** є означено-особовим.

Речення *Учора з друзями **відвідали** історичний музей* не є неозначено-особовим, оскільки в ньому немає характерного для цього типу односкладних речень значення. Натомість речення *Цього року **реставрували** історичний музей* є неозначено-особовим, оскільки в ньому присудок позначає типову дію, яку виконують реставратори, тому їх немає потреби згадувати.

3. Підтримуємо традиційне трактування неповних речень як структур, у яких одна з ланок їхньої будови не вимовляється, але фіксується свідомістю. Неповними можуть бути як двоскладні речення, так і односкладні. Пор.: *Не місце красить людину, а людина – місце* (Нар. тв.) – двоскладне неповне; *В одній кишені смеркає, а в другій – світає* (Нар. тв.) – односкладне неповне речення. Односкладні речення мають лише один головний член речення і вважаються повними. Якщо ж у них немає якогось обов'язкового другорядного члена речення або головного, тоді вони кваліфікуються як неповні. Односкладне неповне речення може складатися лише з другорядних членів речення, оскільки єдиний головний член речення пропущений.

Слід пам'ятати, що неповні речення зумовлені потребами комунікації, оскільки дають змогу висловлювати думку економно, без зайвих повторень і зрозуміло. Серед неповних речень виокремлюють контекстуально неповні речення (пропущений член визначається з контексту), ситуативно неповні (пропущений член речення не вживається з огляду на ситуацію) й еліптичні речення (неназваний член речення зумовлюється структурою та семантикою самого речення).

Необхідно відрізнити неповні двоскладні речення від повних односкладних, у яких наявний лише один головний член речення. Формальним показником двоскладного неповного речення з пропущеним підметом є граматична форма дієслова присудка, що може бути виражений дієсловом у формі 3 ос. однини теперішнього чи майбутнього часу або дієслівною формою чол. та жін. роду минулого часу. Ці форми не вказують на конкретну особу, можуть стосуватися будь-якого суб'єкта й не характерні для односкладних речень. Пор.: *М'яким силуетом проступає із неба собор. Стоїть на далекому небосхилі, повитий прозорою синьою млою відстані* (О. Гончар). Це речення є двоскладним неповним (контекстуально неповним) реченням з пропущеним підметом.

Уваги потребує і питання розрізнення двоскладних неповних еліптичних речень і односкладних номінативних повних речень, у яких головний член речення може поширюватися узгодженими й неузгодженими означеннями: *Каштанів шум. Дніпра привіти* (В. Сосюра). Речення, поширені обставинами й додатками, є неповними двоскладними з пропущеним дієслівним присудком, оскільки такі другорядні члени належать до групи присудка. Пор.: *Тиша на Дніпрі; Перед очима книжка*. Слід зважати й на позицію узгодженого означення, вираженого

прикметником. Прикметник, що стоїть у препозиції до головного члена речення, є узгодженим означенням, а який стоїть у постпозиції до головного члена речення – є іменною частиною складеного присудка, тому таке речення буде двоскладне. Пор.: *Розлогі верби. Затишок і тіні; Ранок теплий і сонячний.*

Неоднозначно трактуються незакінчені (перервані, обірвані) структури. Сучасні дослідження україністики засвідчують, що не всі вони є еквівалентами речень. Незакінчені речення необхідно відрізнати від неповних, бо в них немає можливості відновити пропущений член речення, а отже вони не потребують доповнень своєї граматико-змістової структури: – *Та годі! Тут діло, а вони...* (С. Васильченко); *Гайсин злякано закліпав очима: – Я нічого не знаю. Я ... Мене...* (Петро Панч).

4. Просте речення може бути неускладненим і ускладненим, у якому є однорідні члени, відокремлені члени речення, звертання, вставні і вставлені конструкції.

Однорідними можуть бути всі члени речення: підмети, присудки, означення, додатки й обставини. Однорідні члени речення з'єднуються інтонацією й сурядними сполучниками, однак слід зважати на те, що між ними можуть встановлюватися відношення єднальні, протиставні, розділові, градаційні й приєднувальні. Пор.: *Сидить ворон на могилі **та** з голоду **кряче*** (Т. Шевченко); *Ніч була темна, але тиха* (І. Нечуй-Левицький); *Чи то подив, чи то страх мелькнув в Олексиних очах* (А. Дімаров); *Й годилося б думати **не тільки про роботу, а й про себе*** (Є. Гуцало); *Схопила лиска півника **та й зникла в гущину*** (Н. Забіла). Речення може містити кілька рядів однорідних членів: Пор.: *То ливарі і ковалі в січневій ночі, в ранки маю могутній плуг кують землі для дружби, щастя і врожаю* (В. Сосюра).

Слід відмежовувати прості речення з однорідними присудками від складних речень. Не є однорідними членами присудки частин складнопідрядного речення, навіть якщо ці присудки стосуються однакового підмета. Пор.: *Потяги здебільшого **приходили** вчасно, хоча інколи **запізнювалися***; *Потяги здебільшого **приходили** вчасно, проте інколи **запізнювалися***. У першому реченні неоднорідні присудки, оскільки вони належать до різних предикативних частин складнопідрядного дупустового речення, а в другому реченні однорідні присудки, поєднані протиставним сурядним зв'язком.

Розмежування однорідних і неоднорідних означень часто залежить від позиції в реченні. Означення, які стоять після означуваного слова, зазвичай стають однорідними, незалежно від того, чи були б вони однорідними, якби стояли перед означуваним словом. Пор.: *Святкові травневі теплі дні дарували натхнення. Святкові дні, травневі, теплі, дарували натхнення.*

Ускладненням синтаксичної структури речення є й відокремлення, яке розглядають як смислове й інтонаційне виділення в реченні непоширеного й поширеного другорядного члена речення, що унаслідок цього набуває більшої самостійності. Відокремленими бувають другорядні члени речення, яким властивий відтінок додаткового повідомлення, що доповнює основний зміст речення. Відокремлюватися можуть узгоджені та неузгоджені означення, прикладки, обставини, додатки. Відокремленню більшою мірою сприяє постпозиція другорядних членів, їх поширеність, додаткове смислове навантаження. Пор.: *Задоволений хлопець посміхнувся і Задоволений, хлопець посміхнувся* (наявні додаткові причинові семантико-синтаксичні відношення).

Відокремлені другорядні члени речення можуть бути уточнювальними, конкретизуючи поняття, звужуючи його. Пор.: *Тут, на узліссі, розкіш була вітрові* (М. Коцюбинський). Уточнювальними можуть бути всі члени речення, окрім підмета, оскільки уточнювальний член речення до підмета, а також до додатка, виконує функцію прикладки. Пор.: *Скоріше б уже приїздила мати їхня, Ярина!* (К. Пісоцький). Найпоширенішими відокремленими уточнювальними членами речення є обставини, виражені прислівниками та іменниками в непрямих відмінках з прийменниками або без них: *Там, на столі, лежить моє перо* (Л. Костенко).

Речення може бути ускладнене вставними компонентами (словами, словосполученнями), що виражають різні модальні значення, і вставленими конструкціями, що вводять додатковий зміст чи інформацію до структури речення. У розрізненні вставних і вставлених конструкцій необхідно пам'ятати, що вставлені конструкції не можуть стояти на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки, і для них притаманні власні розділові знаки – це різні дужки (парні) та кома з тире (як цілісний складний розділовий знак). Пор.: *Словом, Броньчину розповідь треба переповісти своїми словами* (Ю. Смолич); *Білясте море (воно наче вкрите на ніч рядом) потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег* (М. Коцюбинський).

І вставні, і вставлені компоненти не є членами речення, оскільки синтаксично не пов'язуються з жодним членом речення.

5. Аналіз головних і другорядних членів речення передбачає визначення їхніх типів (підмет – *простий / складений*; присудок – *простий дієслівний / складений іменний / складений дієслівний / складний*; означення – *узгоджене / неузгоджене*; додаток – *прямий / непрямий*; обставина – *місця / часу / причини* тощо) і способу морфологічного вираження.

Аналізуючи головні члени речення, необхідно розмежовувати прості й складені члени речення. Слід пам'ятати, що простий підмет, окрім іменника та займенника, може бути виражений субстантивованим прикметником, дієприкметником, числівником тощо: *Минуле ніколи не повертається* (Р. Іванченко); *У великій світлині за столом сиділо троє* (Панас Мирний). Підмет може бути виражений інфінітивом – інфінітивний підмет: *Спинитися – вмерти з одчаю й знемоги* (М. Бажан).

При з'ясуванні структури складеного підмета, визначення його меж необхідно пам'ятати групи інформаційно недостатніх слів, що утворюють семантично й синтаксично нерозкладні єдності, які виступають одним членом речення. До будови складеного підмета можуть входити такі слова:

- кількісні, збірні та неозначено кількісні числівники: *Тихо містом край печери два дуби шептали* (С. Руданський); *Чимало літ перевернулось* (Т. Шевченко); *До весни в партизанському загоні нараховувалося біля ста чоловік* (Петро Панч);

- іменники з кількісним значенням: *Четвірка добрих коней несла легенький фаєтон ніби на руках* (І. Нечуй-Левицький);

- іменники на позначення величин та їх еквівалентів (кілограм, склянка, мішок тощо): *Холодна склянка молока чудово втамовує спрагу після їжі*;

- іменники із значенням групи, сукупності (група, отара, табун тощо): *Гурт хлопців підійшов до столу* (О. Гончар);

- іменники фазового значення (початок, середина, кінець тощо): *Середина липня у Житомирі та області видалася доволі прохолодною і дощовою*;

- іменники зі значенням частини, межі (край, кусок, решта тощо): *Край неба запалав червоною загравою. Сходило сонце* (О. Іваненко).

- іменники із класифікаційним значенням (*вид, ряд, розряд* тощо): **Ряд дерев** не можуть прижитися в цій зоні (М. Чабанівський);
- сполучення іменника (займенника) у формі називного відмінка з іменником в орудному відмінку з прийменником (соціативний підмет): **Кайдашиха з синами** вже повечеряли (І. Нечуй-Левицький); **Ми з Мишком** зустрілися в садку (С. Талан);
- числівники й займенники із семантикою вибірконості: **Один із школярів** підвівся (Панас Мирний); **Кожен з нас** любов свою зберіг від зради, від зневаги і від смерті (Л. Дмитерко);
- неозначений займенник із характеризувальним атрибутом: *І хмариться в природі щось людське, І щось природнє світиться в людині* (І. Жиленко);
- іменники з метафоричним значенням: **Полин снігів** повзе до видноколу (В. Симоненко); **Хвиля почуттів**, і радісних, і тоскних, переповнює хлопця (М. Стельмах).

Складеним може бути й інфінітивний підмет за умови інформативної недостатності неозначеної форми дієслова: **Стати переможцем, залишатися ним** було його давньою мрією (В. Собко).

Однак простими підметами є складені географічні назви (*Кривий Ріг, Верховна Рада України*) та фразеологізми (*бабине літо, камінь спотикання, колесо фортуни* тощо).

Треба пам'ятати, що простий дієслівний присудок може бути виражений аналітичною формою наказового способу (*нехай пам'ятає*), складеною формою майбутнього часу (*буду працювати*), фразеологізмами та іншими стійкими сполученнями слів (*нік раків, подав команду*).

Традиційним є поділ складених присудків на складений дієслівний і складений іменний. *Складений дієслівний присудок* складається з допоміжного дієслова, що виконує функцію зв'язки, та інфінітива. Допоміжним дієсловом у такому присудку можуть бути **фазові** дієслова, що позначають початок дії (*почати, стати, взятися, заходитися, кинутися* та ін.), продовження (*лишатися, zostаватися* та ін.) і кінець дії (*закінчувати, припинити, кинути* та ін.); **модальні** дієслова, що вказують на необхідність, бажаність, можливість дії (*могти, вміти, мати, мусити, бажати, мріяти, любити, звикнути* та ін.). У ролі допоміжних дієслів можуть бути фразеологічні сполуки, усталені сполуки та предикативні прикметники (*мати нагоду, мати право; не в змозі, не в силі; здатний, схильний, ладен* та ін.).

Складений іменний присудок складається з дієслова-зв'язки та іменної частини й може бути різним за морфологічним вираженням. Ім'я є основним компонентом цього присудка, а дієслово-зв'язка вказує на час, спосіб, особу. Найчастіше використовується зв'язка *бути* в усіх способово-часових та особових формах, рідше – *становитися*, *робитися*, *називатися*, *вважатися*, *представляти*, *знаменувати* та ін. Слід пам'ятати, що дієслово-зв'язка *бути* в теперішньому часі здебільшого має нульову форму: *Я не співець* чудової природи з холодною байдужістю її (П. Грабовський); *Село в снігах, і стежка ані руш; Мій перший вірш написаний в окопі* (Л. Костенко). Зважте на те, що іменна частина складеного присудка може функціонувати в різних відмінкових формах (переважно називному, а також знахідному та орудному відмінках): *Еней був парубок моторний* (І. Котляревський); *М'який ліризм становить особливу рису* байок Глібова (М. Рильський); *Поле здавалося морем* (М. Коцюбинський).

Присудки, що складаються з більш ніж двох слів і являють собою семантико-граматичну єдність, науковці називають по-різному: *складені присудки ускладненого типу, тричленні (трикомпонентні) присудки* (К. Шульжук), що поєднують складений дієслівний і складений іменний присудок: *Буде змушений упасти мертвим хижий птах* (М. Бажан). Окремо виділяють *складний (подвійний) присудок* (А. Загнітко, К. Шульжук та ін.), що складається з двох повнозначних компонентів – дієслова й імені: *Я зайшов сюди безвинний* (Ю. Мушкетик); *Микола родився душею сім'ї* (Я. Гоян). Однак, на думку К. Шульжука, подвійними присудками є лише такі, що стосуються підметів – назв осіб: *Солдати стояли похмурі і злі* (Ю. Смолич). Якщо ж підмет позначає неістоту, то такі присудки є складеними іменними: *Ліс стояв розхристаний, спустошений і дикий* (С. Васильченко). Регулярними в українській мові є простий присудок, складений дієслівний та складений іменний присудки.

Члени речення можуть бути ускладненої будови (ускладнюються частками, повтореннями того самого повнозначного чи синонімічного слова). Усі компоненти, що ускладнюють структуру члена речення, треба підкреслювати разом із цим членом речення, графічно виділяти відповідним чином у реченні. Пор.: *Всі четверо – хірург, асистент і сестра – ствердно хитнули йому головами* (О. Довженко); *Співала, співала пташечка, та й затихла* (О. Стороженко); *А хтось візьми і пусти* чутку (М. Стельмах); *От собі й читаю, що на скелі наковано* (Т. Шевченко).

Складені іменні присудки з допоміжним дієсловом *бути* в теперішньому часі можуть супроводжуватися частками *ось, це, значить, то* та ін.: *Полон – це гірше ніж смерть* (О. Гончар); *Жити – значить пам'ятати*.

Другорядні члени речення безпосередньо чи опосередковано залежать від підмета або присудка, тому їх об'єднують у групу підмета й групу присудка. В односкладному реченні всі другорядні члени речення утворюють групу головного члена такого речення.

Іноді буває складно розмежувати неузгоджені означення, виражені непрямыми відмінками іменників, та додатки, виражені такими ж іменниковими формами. З метою розмежування таких членів речення можна використовувати різноманітні синонімічні перетворення: заміна неузгодженого означення узгодженим (*сік з апельсина – апельсиновий сік; ручка із заліза – залізна ручка*); перетворення неузгодженого означення на сполучення підмета з присудком (*стукіт серця – серце стукає*); перетворення неузгодженого означення в поширене означення чи підрядне речення (*міст з каменю – міст, споруджений з каменю; постать у костюмі – постать, яка була одягнена в костюм*). Якщо такі перетворення не можна зробити й такий іменник при перетворенні залишається додатком, то це додаток (*зустріч з однокласниками – зустрітися з однокласниками*).

Важливим питанням аналізу другорядних членів речення є розмежування прикладки та означуваного слова. Прикладка конкретніша від основного слова, однак труднощі виникають, коли поєднуються власні й загальні назви. У синтаксичній традиції побутує думка розрізнення таких сполук:

- у сполученні власної назви, що позначає неістот (назви річок, міст, озер тощо), та загальної назви прикладкою є власна назва: *село Семигори, місто Яготин*;

- у сполученні власного імені людини, прізвища й загальної назви прикладкою є загальна назва: *пан Енгельгардт, професор Коваленко*.

Однак часто підставою для визначення прикладки та означуваного слова може бути контекст, у якому прикладка виражатиме нову інформацію, а означуване слово – відому.

Література до теми

1. Дудик, П. С., & Прокопчук, Л. В. (2010). *Синтаксис української мови: підручник*. Київ: Видавничий центр «Академія».

2. Загнітко, А., & Миронова, Г. (2013). *Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект* : [підручник]. Brno: Masarykova univerzita.
3. Заоборна, М. (2002). *Просте речення. Складні випадки аналізу* : навч. посібн. для студ. вищих пед. навч. закл. Тернопіль: Підручники і посібники.
4. Малахова, О. А., & Ткач О. В. (2010). *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Словосполучення. Просте речення*: методичний посібник. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.
5. Мойсієнко, А., Чумак, В., & Шевель, С. (Упоряд.) (2019). *Синтаксис української мови: хрестоматія*: у 2 ч. Ч. 2. Київ: ВПЦ "Київський університет".
6. Мойсієнко, А. К. (Ред.). (2013). *Сучасна українська мова: Синтаксис* : підручник. Київ : Знання.
7. Тихоша, В. І., Олексенко, В. П., Гайдученко, Г. М., & Нагіна, В. О. (2009). *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*. Херсон: Українське видавництво.
8. Шульжук, К. Ф. (2004). *Синтаксис української мови*: Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія».

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Синтаксичний аналіз простого речення

Мета синтаксичного аналізу простого речення – виділяти головні й другорядні члени речення, класифікувати прості речення; виокремлювати ускладнені прості речення; визначати вид ускладнення; розставляти й пояснювати розділові знаки в простих реченнях.

Схема синтаксичного аналізу простого речення

1. Записати речення.
2. Визначити граматичну основу й підкреслити члени речення.
3. Дати загальну характеристику простого речення:
 - а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне);
 - б) за інтонацією (окличне, неокличне).
 - в) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне: загальнозаперечне, частковозаперечне);
 - г) просте речення;
 - г) за наявністю чи відсутністю головних членів речення та можливістю членування (односкладне: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне, генітивне; двоскладне, нечленоване);

- д) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення (поширене, непоширене);
 - е) за наявністю обов'язкових членів речення (повне, неповне: контекстуально неповне, ситуативно неповне, еліптичне);
 - є) за ускладненістю структури (неускладнене, ускладнене: однорідними членами речення, звертаннями, відокремленими членами речення, вставними або вставленими конструкціями, уточнювальними членами речення).
4. Охарактеризувати головні члени речення (підмет – тип, чим виражений; присудок – тип, чим виражений; головний член односкладного речення – з чим співвідносний, тип, чим виражений).
5. Охарактеризувати другорядні члени речення (група підмета, група присудка, група головного члена речення).
6. Виписати всі словосполучення й проаналізувати одне на вибір.

З р а з о к:

Старий підбадьорював своїх дітей енергійними вигуками (О. Гончар).

Речення розповідне, неокличне, стверджувальне, просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене.

Головні члени речення

Старий – підмет, простий, виражений субстантивованим іменником у називному відмінку.

Підбадьорював – простий дієслівний присудок, виражений формою минулого часу, дійсного способу, чоловічого роду, однини.

Другорядні члени речення

Група підмета не представлена.

Група присудка

Підбадьорював (кого? що?) дітей – прямий додаток, виражений іменником у знахідному відмінку множини.

Дітей (чийх?) своїх – узгоджене означення, виражене присвійним займенником.

Підбадьорював (яким способом?) вигуками – обставина способу дії, виражена іменником в орудному відмінку множини.

Вигуками (якими?) енергійними – узгоджене означення, виражене прикметником.

Словосполучення: підбадьорював дітей, дітей своїх, підбадьорював вигуками, вигуками енергійними.

Підбадьорював (кого? що?) дітей – словосполучення, синтаксичне, синтаксично вільне; просте; дієслівне; об'єктні семантико-синтаксичні відношення; керування (сильне, безпосереднє); головне слово *підбадьорював* – присудок, виражений дієсловом у формі минулого часу, чоловічого роду, однини, залежне слово *дітей* – прямий додаток, виражений іменником у формі знахідного відмінка множини.

Вправа 112. Розмежуйте прості й складні речення. Прокоментуйте поділ.

1. Сонце вже перекотилося за верби й осоки і чітко малювало рухливі верховини у знов посинілому небі (Дніпрова Чайка). 2. На церковних банях стриміли розпечені, мовби в чорнилі, чотири хрести, п'ятий – на високій дзвіниці (Б. Харчук). 3. Як сірничок, припалений від сонця, день спалахнув, обвуглився, погас (Л. Костенко). 4. Здавалось, ці люди не знали ніяких хвороб і дух їхній ніколи не відав занепа́лості (О. Гончар). 5. Небо – як скошений луг, тільки що копиць не видно (С. Васильченко). 6. Галки щовечора на пустирях здійсма́ли такий галас, наче їх із школи випускали (І. Багрянний). 7. Мамонько, люблю я пісні про зозу́лю і про гай (П. Тичина). 8. Я хочу відчува́ти слово, ласкаве, тепле, веселкове, купати́ся в його обійма́х, пірна́ти вглиб, а потім вільно підноси́тись тим словом в небо (О. Несміян). 9. Чарі́вний Дніпро є найдовшою річко́ю в Украї́ні, його довжи́на сягає́ понад два кіломе́три (З жур.). 10. Дурно́ Мала́нка зби́рала на́сіння, дурно́ пле́кала наді́ї (М. Коцю́бинський). 11. Ві́тер, наскрі́зь про́пахлий димом із го́ріхового листя, залеті́в до нас на подві́р'я (Н. Бічу́я). 12. Поті́м зву́ки завме́рли – всі пі́шли до ха́ти (В. Мале́ць). 13. Над горо́ю Ві́шункою́ поча́в поволі́ засві́чуватися туман, і невдовзі́ з нього́ ви́ринуло́ кво́ле новорі́чне сонце́ (Д. Кеше́ля). 14. Невели́чкі гу́ртки гайво́роння з кри́ком пере́летять з місця́ на місце́, тривожа́чи осі́нню ти́шу (М. Івче́нко).

Вправа 113. Підкресліть головні члени речення. Визначте типи й способи вираження підмета.

1. Дві хмароньки пливли кудись в убранні золотім і мовчки зупинилися над краєм чарівним (О. Олесь). 2. Якісь недопалені книги заблуканий вітер знадвору холодним пальцем гортав (Л. Костенко). 3. Гострим

полицем хвилі спалахують після бурі у місячну ніч (Леся Українка). 4. До хору записалося понад сто чоловік (Ю. Збанацький). 5. Прожити вік – не поле перейти (Нар. тв.). 6. Про втечу ніхто з них і не думав (Б. Лепкий). 7. «З людьми і для людей» – се був девіз його життя (І. Франко). 8. Павло Жмут із найстаршим сином Миколою вернувся доволі вчасно з поля додому (О. Кобилянська). 9. Тим часом на майдан потяглася вервечка піших (В. Шкляр). 10. Там над водою купка людей лагодилася сідати в човен (М. Коцюбинський). 11. Бути чабаном – це не прогулюватися з герлигою по степу та їсти кашу чабанську (О. Гончар). 12. Біля грецької хати зібралось на проводи чимало запорожців (Ю. Мушкетик). 13. Завітало до Івана Петровича гостей чималенько (Остап Вишня). 14. Огнекрилих метеликів рій зазоріє в садах на шипшині (П. Филипович). 15. Василь із сином заорали ранок на сході, у степу, і сіли під возом снідати (Г. Косинка). 16. Багато людей сидять на килимках і п'ють з великих піал чудовий напій з маринованих черешень (О. Гончар). 17. Жменька рицарів не піддавалася сотням тисяч султанського війська (П. Загребельний).

Вправа 114. Підкресліть головні члени речення. Визначте типи й способи вираження присудка.

1. З діда-прадіда в нашій країні люди прагнули з піснею жити (М. Сингаївський). 2. Ніхто не наважувався починати розмову (М. Коцюбинський). 3. Суворість дійсності скоро розкрила їм очі (О. Довженко). 4. У травні 1885 року у Львові під редакцією Олени Пчілки побачила світ книжка «Вечорниці»... (З жур.). 5. Понад вечір прийшов Юра до пам'яті і намагався встати (Ю. Станинець). 6. Хай наша рідна Україна в добрі і мирі проживає! (Д. Павличко). 7. Котрийсь із парубків зненацька починав голосно співати коломийку до танцю (Т. Масенко). 8. Та Козак ладен був усе забути, потрапивши в обійми Дніпра (П. Загребельний). 9. Не іграшки, не жарт – в зубах собачих побувати (Л. Глібов). 10. Найбільшою нагородою для Володька був день відкриття його читальні (У. Самчук). 11. Після хвороби я цілком вбрався в силу і мусив приступити до служби (М. Івченко). 12. Отак не забарилася Катря перебігти прудкою думкою довгу й родючу ниву свого безталання (Панас Мирний). 13. Через сліпучу призму пекторалі тепер для нас всі скіфи золоті (Л. Костенко). 14. І зробився я знову незримий (Т. Шевченко). 15. Відчувати в окопі живу душу

біля себе – це щастя (О. Гончар). 16. Яка то радість – на рідну землю повертатись (А. Шиян). 17. Не гідна ти дочкою зватись! (Леся Українка).

Вправа 115. Визначте головні й другорядні члени речення.

1. Улітку, саме серед дня, Пустуючи, дурне Ягня Само забилося до річки Напитися водички (Л. Глібов). 2. Провесняна днина розіпнула сині вітрила й на землю зійшла до сходу сонця (І. Чендей). 3. Раптом декілька, менших від інших, чайок закосили вітрилами і подалися брати галеру (М. Вінграновський). 4. Не забуває молодий Горпищенко весело згадати добрим словом свого невідомого пращура (О. Гончар). 5. Олена стояла біля столу з глечиком пінистого молока, соромливо припрошувала (Г. Тютюнник). 6. Довжиною рядка в творі всі письменники поділяються на прозаїків, на поетів і на футуристів (Остап Вишня). 7. Дорога ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами (О. Гончар). 8. Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя (О. Довженко). 9. Точились тихі розмови з веселими дотепами й жартами (Ю. Збанацький). 10. Будуть тебе кликати у сади зелені хлопців чорночубих диво-наречені (В. Симоненко).

Вправа 116 Визначте головні члени речення. Виокремте ускладнені присудки і з'ясуйте засоби їх вираження.

1. Малесенька ластівка зранку мені Співає-щебече пісні весняні (О. Олесь). 2. Мене його батько не хоче за невістку мати (Панас Мирний). 3. Ну, звичайно, заснути не можна мені, бо ти візьмеш і прийдеш до мене у сні (В. Підпалій). 4. Максим ніби втопився в блаженному забутті (І. Багряний). 5. Оцей луг мусить стати йому за могилу (П. Панч). 6. На Великдень, на соломі, Проти сонця, діти грались собі крашанками (Т. Шевченко). 7. Я схопився та давай спересердя стукати в двері (І. Нечуй-Левицький). 8. Поміж виноградниками, курною польовою доріжкою, валом валить карнавал (О. Гончар).

Вправа 117. Підкресліть граматичні основи речень. Розмежуйте двоскладні речення й односкладні, визначте тип останніх.

1. Вся Україна знову у вогні (Л. Костенко). 2. Було тихо, сонячно і мляво (О. Гончар). 3. Така глибока всятвоя античність... (О. Пахльовська).

4. Душа прозора. Світ скляний (О. Пахльовська). 5. Соломії ставало моторошно (М. Коцюбинський). 6. Кожен ніжний рух сердечний в пісню срібну переллю (О. Олесь). 7. Чоло весни високе і круте (О. Пахльовська). 8. Ось і той шлях (М. Стельмах). 9. Саку Омеляновичу так праглося стати Яринчином женихом (Є. Гуцало). 10. Степ без кінця і без краю (О. Донченко). 11. З сіней на нього почало віяти духом сіна (В. Шевчук). 12. Мені без тебе сумно серед людства (Л. Костенко). 13. Хворий повинен беззастережно вірити своєму лікареві (Ю. Шовкопляс). 14. З давніх-давен творців пісенного слова – піснетворців – називають у нас співцями (Б. Харчук). 15. Лаврінові стало жаль молодій жінки (І. Нечуй-Левицький). 16. І меншає в душі його любові (М. Луків.).

Вправа 118. Визначте тип односкладних речень. Схарактеризуйте головні члени речення, визначте способи вираження.

I. 1. Давніх друзів не забувають, а при горі споминають (Нар. тв.). 2. Та не судилося Марії вберегти дітей (О. Довженко). 3. Почуваю себе засмиканим з усіх боків (Л. Костенко). 4. Не злічити мені тих зірок (В. Сосюра). 5. Треба ївзі купити дві в'язки бубликів і піти з ними до судді (Г. Квітка-Основ'яненко). 6. Ні меду, ні ласки, ні пристані тихої (А. Малишко). 7. Привітали всіх з перемогою. І навіть видавали посвідчення Учасників Помаранчевої революції (Л. Костенко). 8. Пустеля. Спогади. І дух морських лагун і риболовлі (В. Стус). 9. Той монастир недавно збудували (Л. Костенко). 10. Коло чужого рота не поставиш ворота (Нар. тв.). 11. Милуюся останнім днем зими у переддень чарівної весни (О. Шнуренко). 12. У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки (О. Гончар). 13. Ходімо разом в осінню мандрівку по Києву (І. Цюпа). 14. Треба твердо нам в бою стояти (І. Франко).

II. 1. Поховайте та вставайте, кайдани порвіте І вражою злою кров'ю волю окропіте... (Т. Шевченко). 2. На деякий час у вагоні затихло (Ю. Станинець). 3. До жодного народу в світі зла не маю (М. Вінграновський). 4. Не чути навіть тріскоту багать (І. Гнатюк). 5. Тяжко з горем в серці Жартувати і сміятись (І. Франко). 6. Золоті руки у дівчини (М. Стельмах). 7. Звичайно, закону такого нема (І. Вільде). 8. Письменників називають інженерами людських душ (П. Панч). 9. Страшно поглянути людям у вічі (С. Васильченко). 10. Закохану людину одразу помітиш

(О. Гончар). 11. Радій хлібові не в полі, а в stodолі (Нар. тв.). 12. Таких, як ти, чекають все життя заради миті (О. Пахльовська). 13. Душі моєї не купить вам ані лавровими вінками, ні золотом, ні хлібом, ні орлом (П. Тичина). 14. Рідну мову легко розпізнати в колисковій ніжності верби (Т. Петровська).

Вправа 119. Розмежуйте повні та неповні речення. Визначте тип неповних речень.

1. Ми, буває, прощаєм неточні слова, Та неточність у слові – ніколи (Б. Олійник). 2. Сонце ще далеко за обрієм (Ю. Яновський). 3. Опинившись біля моря, починаєш відчувати нудьгу (Ю. Яновський). 4. В одній кишені смеркає, а в другій світає (Нар. тв.). 5. Велика зала повна народу... (Х. Алчевська). 6. Над широким Дніпром у промінні блакить і висока і тиха могила (В. Сосюра). 7. Біля поваленої сосни – попіл од багаття (В. Малець). 8. Три явори посадила Сестра при долині... А дівчина заручена – Червону калину (Т. Шевченко). 9. Озеро ясним прозвали не випадково (Ю. Збанацький). 10. За селом зупинив коня і деяку хвилину прислухався (Гр. Тютюнник). 11. Надворі ясна холодна ніч (І. Вільде). 12. Серце часто з розумом не в згоді (Т. Коломієць). 13. А ще в моєму спожитку весь час гранати, сир, червоне вино, буряки, горіхи (М. Дочинець). 14. Усе в минулому. Не вернеш, не зміниш (П. Загребельний).

Вправа 120. У поданих реченнях визначте ускладнювальні члени речення.

1. Прізвиськами, як правило, нагороджували за характером, подібністю, звичками, а часом і необачно кинутим словом (Д. Кешеля). 2. На сірому ганку сиділи дві тіні, велика й маленька (І. Цілик). 3. Були в мене в торбинці і два калачі пшениці плетені, і пляшка вина доброго (Ю. Федькович). 4. А сонце, наче мамина рука, на липах гладить золотаві коси. (Л. Косило). 5. Поле лежало перед обличчям Володька, зоране, опоране, обведене дбайливо межами (У. Самчук). 6. Зачувши поголовне виття собак, з навколишніх лісів підпрягалися вити й вовки (М. Вінграновський). 7. Життя – не прогулянка, не забава, а важка праця (І. Цюпа). 8. Прийшов приказ з волості рівняти шляхи, лагодити мости та насипать на багнах греблі (І. Нечуй-Левицький). 9. Всупереч зовнішній

легковажності, Люба напрочуд чесно вміла зберігати таємниці (О. Гончар). 10. Літньої пори на дикого звіра ми полювали або на світанні, або в ранні сутінки (М. Дочинець). 11. Замість сіней, Пилип зробив сяку-таку примостку (Панас Мирний). 12. Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок (М. Коцюбинський). 13. Христя (так її звали) залилася малою після батька-матері (Панас Мирний). 14. Ти звідки, пісенько весела, До мене пташкою прийшла? (Д. Загул). 15. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови (Г. Тютюнник).

Вправа 121. Виконайте повний синтаксичний аналіз речень.

I. 1. Цілий клубок думок, смутних і радісних, заворушився в моїй голові (С. Васильченко). 2. Проти сонця жовтіла суха трава – псюрка, ліниво пощипувана вівцями й ягнятами (М. Матіос). 3. Не змовкаюче серед темноти «ура» підіймалося все вище, оперізуючи вершину (О. Гончар). 4. Всі, крім поранених, підвелись і присунулись до нього (О. Довженко). 5. Поважне і сиве, як старий дідуган, місто, здавалося, застигло в темі морозної зимової ночі (Г. Михайличенко). 6. Секрет написання таких речей, мабуть, і самі автори назавжди втрачають, поставивши останню крапку (О. Довженко).

II. 1. На щастя, жорстока дійсність розвіяла вітром усі ці хлоп'ячі дурниці й примусила розсудливо зазірнути дійсності в вічі (С. Черкасенко). 2. Старий Максим волочить яру пшеницю кінями, добрими, молодими (В. Стефаник). 3. Тепер ходжу стежками і стежинами і прокладаю шлях крізь болота (Л. Костенко). 4. Нехай мої пісні літають по рідній, коханій моїй стороні (Леся Українка). 5. Я почула в слові коліскової подих ниви, вітер над дібровою, тиху мову рідного села... (Т. Петровська). 6. То тут, то там вже починали бриніти перші заробітчанські пісні, поступово наростаючи (О. Гончар).

**Завдання для самостійної роботи
з аналізу словосполучення й простого речення**

1. Проаналізуйте подані словосполучення.
2. Виконайте повний синтаксичний аналіз простих речень.

Варіант 1

1. Вдвоє більший, обранці народу, накрила стіл.
2. Нехай ця земля, смоляна і осіння, наповнить теплом ніч твою чорну (С. Жадан).

Крім Марії та дівчинки, неодмінною учасницею церемонії була сама Яма життя (С. Тараторіна).

Не хились додолу, зраджений козаче, про лиху пригоду навіки забудь (П. Грабовський).

Варіант 2

1. Студент-відмінник, передати сестрою, листя берези.
2. Вагончик неспішно виповзав нагору, зчерпуючи сонячне світло або сіру імлу, примножену водами Дніпра (С. Андрухович).

Навіть узимку в старій дідівській хаті з-під сволока виглядали жовтенькі пучки звіробою (Л. Зоряна).

В лісі під зеленими віковичними наметами грабів та розлогої ліщини давно вже смеркало (П. Панч).

Варіант 3

1. Один із нас, ранкові тумани, готовий до праці.
2. І я, Маріє, розносив спраглим ці передачі, ці невагомі згортки, ці конверти гарячі... (С. Жадан).

На сонячних лісових горбках солодко пахло нагрітою стиглою полуницею (О. Донченко).

А у Волохів, крім лампочки під вибілуваним сволоком, горів ще й каганець на столі (Г. Тютюнник).

Варіант 4

1. Група студентів, прихід весни, жовті троянди.
2. Дівчисько вирвалося з маминих цупких пальців, кинулося до Мари й обійняло її, ледве не зваливши з ніг (Ореста Осійчук).

Тільки б зберегти двох дорогих, потрібних як повітря, неблаганних людей (Люко Дашвар).

Життя – не прогулянка, не забава, а важка праця (І. Цюпа).

Варіант 5

1. Приїхав після обіду, гарно співає, рання весна.
2. Через три місяці старі забрали Марію додому, продовжуючи давати сильнодіючі заспокійливі ліки (С. Андрухович).

Рядок дрібних блискучих гудзиків ховався у вирізі темної сорочки (С. Тараторіна).

Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах (Панас Мирний).

Варіант 6

1. Любов до Батьківщини, вдячні вихованці, важко працювати.
2. Того ранку Мара чесала посіріле срібло кіс, даючи все частіше рукам перепочити, а собі віддихатися (Ореста Осійчук).

У казармах подали бурлакам на вечерю куліш із одним кропом без сала (І. Нечуй-Левицький).

Окрім вареників, українці на Масляну споживали млинці з гречаного («гречаники») та пшеничного борошна і пироги із сиром (Л. Герус).

Варіант 7

1. Працювати за планом, сніжна зима, її сукня.
2. Кожна її любов – виснажливе спілкування (С. Жадан).

Залишаю свої студентські клунки ледь не на порозі, дістаю лише підручник з предмету найсуворішого викладача й вмощуюся на гамаку (Н. Гербіш).

Юрій Яновський, високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, то морщить лоба, то помітно усміхається (П. Панч).

Варіант 8

1. Міст з каменю, його слово, захмарене небо.
2. Навколо його глибоко посаджених, з виразними повіками, очей залягли тіні (С. Андрухович).

Білий псюра, скинувши з підвіконня її кармінову герань, спершись лапами, якимось по-людськи втупився у вікно, пускаючи імлісті кола вже з цього боку шибки (Ореста Осійчук).

Радій хлібові не в полі, а в stodolі (Нар. тв.).

Варіант 9

1. Сидить насупившись, одне бажання, далеко від дороги.

2. Чорна, ламана, зла, зимова тиша, як смерть, стоїть за дверима (С. Жадан).

Поївши, бранці лежали покотом біля вогнищ, радіючи короткому відпочинкові (З. Тулуб).

Іду майданом, розгортаю листя і слухаю вечірній спів соборів (І. Жиленко).

Варіант 10

1. Бажання розповідати, двоє друзів, ніхто з дівчат.

2. Перед великим нападом у лютому тривожне чекання російської атаки висіло в київському повітрі навколо мене, як скажена музика (О. Захарченко).

Обрубані, підточені, спалені, вони й далі існували (Ореста Осійчук).

За кермом – військовий зі світлим волоссям і зосередженим обличчям (Юліта Ран).

Варіант 11

1. Хатина через дорогу, занадто спокійна, п'ятий день.

2. В центрі моєї батьківщини, біля меріх, пасуть коней та корів місцеві роми (Дара Корній).

Десь посередині цього лютого квітня Марта з Наталкою і ще трьома друзями стоять на волонтерському складі (Юліта Ран).

Запросити б друзів до хліба-солі і живих, і мертвих у далеких полі (А. Малишко).

Варіант 12

1. Заблукати в лісі, ласкава до мене, моє життя.

2. Як завжди, в бездоганному костюмі з краваткою, він вирізнявся особливо холоднокривним самовладанням (С. Андрухович).

Інколи було важко зібратись у жменю, не розгубивши доброї частини пам'яті (Ореста Осійчук).

На новий путівець шукай нові ноги (Г. Сковорода).

Варіант 13

1. Бажання зустріти, щасливий від успіху, місто Полтава.
2. Повернувшись додому, Рильський присів навпочіпки і, заливаючись гавкотом, на чотирьох увірвався до кімнати, викликавши бурхливу радість у маленького сина (С. Андрухович).

І жодних скарг на неймовірні умови роботи (Ю. Яновський).

Батько сидів з веслом на кормі – веселий і дужий (О. Довженко).

Варіант 14

1. Цвіт вишні, поет-романтик, його книжка.
2. Блідо-сіра на тлі ще бліднішого неба, церква стоїть в обіймах голих дерев і пишних туй на подвір'ї (С. Андрухович).

По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запарошених дерев цегляна школа (Г. Тютюнник).

Ранком вивели їх з казарми на двір і розставили лавами (Панас Мирний).

Варіант 15

1. Зустрілися біля музею, дорога ліворуч, гущавина лісу.
2. Тієї ж миті на березі ставка кам'яна від горя Маруся глянула на сонце, затулила очі долонею і впала на сніг (Люко Дашвар).

І сьогодні, в цей вечір іскристий, не забудь мені слів тих твоїх (В. Сосюра).

Навчити дітей вірити в людей, приготувати їх до життя – не легка справа (В. Сухомлинський).

Варіант 16

1. Промінь сонця, милуватися краєвидами, прийти вчасно.
2. У дальньому кутку садка, на притоптаній галявинці, вигнався горіх-самосійка (Т. Горіха Зерня).

У хліві, крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було (Гр. Тютюнник).

Просто в мозок мені увійди, вирви страх, а троянду – вклади (І. Жиленко).

Варіант 17

1. Розповісти про себе, збудований міцно, село Андріївка.
2. Допивши першу кружку, налила другу, побажала Марі добраніч і пішла до дітей (Ореста Осійчук).

Двома зустрічними потоками мчали запилюжені отари машин (С. Журахович).

Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко).

Варіант 18

1. Пройти крізь випробування, перші успіхи, червоний від хвилювання.

2. Чотири роки тому я поїхав із міста й не згадував про неї взагалі (С. Жадан).

До самого узлісся можна було їхати на конях (П. Панч).

Чоботи з жовтої юхти, з довгими дебелими халявами справді здавалися непромірно важкими для легкої, красивої фігури Черниша (О. Гончар).

Варіант 19

1. Зустріти їх, зібратися для обговорення, наша плакса.
2. Відчинивши псу двері (той гайнув у ніч, миттю розпорошивши біло-місячну постать, ніби його й ніколи не існувало, – а може, таки не існувало?..), Мара ввімкнула нарешті ліхтарик і схилилася якомога нижче до дверей-подорожі (Ореста Осійчук).

Тут же, біля лікарні, розкладають вогнище, варять картоплю (В. Козаченко).

«Повість минулих літ» справила значний вплив на становлення історичної науки в Україні (Д. Степовик).

Варіант 20

1. Їхній дозвіл, записати в зошиті, занесені вітром.
2. По роботі Мара з дітьми повсідалися на моріжку, підставляючи весняному сонцю обличчя (Ореста Осійчук).

Зоряна частенько їздила до тітки, помагала тій по господарству, а у Львів привозила домашні продукти (Дара Корній).

Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щирі нагороду... (А. Малишко).

Тема 2.5

Синтаксичний аналіз складного речення

План лекції

1. Врахування під час виконання аналізу поглядів сучасних мовознавців на класифікацію складних речень усіх типів.
2. Особливості аналізу складносурядних речень.
3. Критерії розрізнення структурно-семантичних типів СПР та особливості їхнього аналізу.
4. Встановлення межі між складним і простим ускладненим реченням.
5. Лінгвістичний статус та особливості аналізу безсполучникового складного речення.
6. Особливості аналізу речень складної синтаксичної конструкції (схематичне відтворення).
7. Особливості пунктуаційного аналізу.

1. Синтаксичний аналіз складного речення проводять з урахуванням типу цієї синтаксичної одиниці за будовою і характером синтаксичного зв'язку (сурядного чи підрядного).

Питання про складне речення по-різному трактувалося в мовознавстві. Залежно від висловлених поглядів пропонувалися й класифікації складних речень. Одні вчені вважали складне речення сполученням простих речень, а тому запровадили свої терміни: складне ціле, сполучення речень. Інші вчені розглядали складне речення як цілісну структуру. Ця ідея розвивалася й поглиблювалася в працях К. Шульжука, Н. Гуйванюк, І. Вихованця, А. Загнітка та ін.

Частини складного речення, на відміну від простого, не мають смислової завершеності, бо тільки в поєднанні виражають складну думку; інтонаційної завершеності, бо лише всьому складному реченню притаманна інтонація кінця; комунікативного значення, оскільки частини не є самостійними одиницями спілкування.

Отже, складне речення – це синтаксична конструкція, що складається з двох і більше предикативних одиниць, що за структурою збігаються з простими реченнями, пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком, що становлять семантичну, структурну, інтонаційну та комунікативну єдність. Складні речення називаються сполучниковими, якщо частини

їхні поєднані за допомогою сполучника чи сполучного слова, і безсполучниковими – якщо за допомогою інтонації і форм присудків.

У складних сполучникових реченнях сполучниковий зв'язок буває сурядним і підрядним, показниками якого є відповідні сполучники. **Сурядним** зв'язком поєднуються синтаксично рівноправні компоненти, **підрядним** – синтаксично нерівноправні.

2. Аналізуючи складносурядне речення (ССР) необхідно враховувати семантико-синтаксичні відношення між його частинами, за характером яких, а також за видом вживаних сполучників, ці речення поділяються на *єднальні*, *протиставні* (*зіставно-протиставні*), *розділові* і *градаційні*. Деякі мовознавці виокремлюють складносурядні речення *приєднувальні* та *пояснювальні*. Інші науковці речення з приєднувальними сполучниками не виокремлюють (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, К. Шульжук), а визначають їх як різновид ССР з невластивим єднальним значенням – єднально-поширювальні. Конструкції з пояснювальним значенням дехто кваліфікує як підрядні, інші – як проміжний розряд між сурядними й підрядними. Однак змістовий паралелізм, синтаксична однотипність дають підстави мовознавцям розглядати ці речення в межах складносурядних.

У шкільному курсі синтаксису української мови подається лише загальне поняття про граматичне значення ССР з єднальними, розділовими й протиставними сполучниками, тому що повна структурно-семантична класифікація цих речень є надто складною і сфера вживання окремих їхніх видів обмежена. Проте в процесі виконання тренувальних вправ доцільно провести спостереження над тим, як співвідносяться зміст і форма таких речень.

Складносурядні речення можуть бути *відкритої* чи *закритої* структури. У ССР відкритої структури зазвичай між частинами єднальної й розділової відношення, ці частини однотипно побудовані, мають значення одночасності й відповідність видо-часових форм дієслів-присудків, становлять собою незамкнений ряд, який може бути збільшено додаванням нових предикативних частин: *Дівчата палили торішнє бур'яння, і пахучий димок слався степом* (Г. Тютюнник). ССР з протиставними, градаційними та приєднувальними відношеннями є закритими структурами, становлять замкнений ряд, що складається з двох частин: *Сонце уже зійшло, але його ще не було видно із-за темного луку* (Г. Тютюнник).

Інколи в реченнях з єднальним семантико-синтаксичним зв'язком виникають причиново-наслідкові, умовно-наслідкові відношення, тому такі речення належать до речень закритої структури: *Крутнувся грудень сиво над дубами – і затремтів, снігами повнячись, багрець* (М. Стельмах).

Важливим критерієм аналізу структури ССР є ступінь позиційної стійкості складових частин, тобто можливість поміняти місцями предикативні частини без зміни змісту в цілому. За цим критерієм речення поділяють на речення гнучкої структури та негнучкої. До речень з вільним порядком предикативних частин (гнучкої структури) належать конструкції із зіставними, розділовими (дії складових частин чергуються), єднальними сполучниками: *Чи то кров мені в скроні гуляє, чи то серце аж так стукає?* (Б. Олійник). До речень з фіксованою позицією предикативних частин (негнучкої структури) належать речення із протиставними відношеннями: *Церкви ростуть, як печериці, та Бога між людьми нема* (Д. Павличко). Однак і речення з єднальними сполучниками можуть мати незмінний порядок частин (негнучку структуру), коли предикативні частини передають логічну послідовність розвитку дій, зміна якої призведе до порушення логічного викладу думки.

Слід пам'ятати, що ССР з єднальним значенням поділяються на власне єднальні (виражають одночасність чи послідовність дій або явищ: *Сичі в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Минуло трохи часу, й одного разу прийшли до вчителя Павлові батько й мати* (Є. Гуцало)) і невідносні єднальні речення (виражають причиново-наслідкові, умовно-наслідкові значення: *Сонце зайшло, і на дворі вже почало темніти* (І. Нечуй-Левицький); *Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа* (Д. Павличко)).

Складносурядні речення із зіставно-протиставним значенням поділяються на зіставні (паралельне протікання не протилежних одна одній дій у предикативних частинах) і протиставні (виражають протиставлення): *Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожка – буйнії коралі* (Леся Українка); *Рада б душа в рай, та гріхи не пускають* (Нар. тв.).

Розділові складносурядні речення можуть виражати взаємовиключення (закритої структури) або чергування подій, явищ (відкритої структури): *Не то скриня поменшала, не то зброї побільшало* (В. Земляк); *То пролетить березовий листок, то пробіжить невидимий їжак* (Л. Костенко).

До найважливіших засобів поєднання предикативних частин складносурядного речення належать сполучники сурядності, що є засобом диференціації семантико-синтаксичних відношень у цих реченнях. Не менш важливим засобом поєднання предикативних частин в одне ціле є інтонація, а також співвідношення видових, часових і способових форм дієслів-присудків: *Виступи гір **закривали** дорогу, **і** тільки клаптик безхмарного неба **синів** у високості над стрімкими жовтими стінами урвища* (М. Коцюбинський).

3. Як відомо, складнопідрядні речення (СПР) відрізняються від ССР тим, що мають у своєму складі синтаксично нерівноправні частини (*головну і підрядну*), які поєднуються або сполучником підрядності, або сполучним словом (зазвичай займенником чи прислівником). Кожну предикативну одиницю необхідно позначати цифрою на початку частини. Цифра на початку предикативних частин вказує на порядок їхнього розташування й позначає як головну, так і підрядну частини.

У різних типах СПР підрядна частина може займати будь-яку позицію відносно головної (препозицію, постпозицію, інтерпозицію): *Коли Микола буде у відпустці, відремонтує автомобіль; Микола відремонтує автомобіль, коли буде у відпустці; Микола, коли буде у відпустці, відремонтує автомобіль*. Такі СПР мають гнучку структуру. Однак порядок розташування підрядної частини може бути фіксованим, тоді такі речення будуть негнучкої структури: *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Г. Тютюнник).

На думку синтаксистів, у сучасному мовознавстві немає єдиної класифікації СПР. Відомі три варіанти класифікацій СПР, які побудовані на різних принципах: логіко-граматична, формально-граматична, структурно-семантична або семантико-структурна. У сучасному синтаксисі превалює структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень. Її варіанти, представлені в навчальних посібниках, суттєво не відрізняються, хоча мають різницю в кількості виділених типів складнопідрядних речень і потрактуванні деяких із них.

СПР поділяються на дві великі групи: 1) СПР з *нерозчленованою* структурою, у яких підрядна частина залежить від опорного слова в головній частині й поєднується з головною асемантичними сполучниками чи сполучними словами. Такі речення ще називають *одночленними*: *Уклін чолом народу, що рідну мову нам зберіг* (О. Олесь); 2) СПР, підрядна

частина яких залежить від головної частини в цілому й поєднується за допомогою семантичних сполучників – їх називають двочленими, або реченнями *розчленованої* структури: *Дика розса ще квітне, хоч на долах – вже жнива* (Є. Маланюк).

Нерозчленовані СПР за видом зв'язку поділяються на речення з прислівним зв'язком (*присубстантивно-атрибутивні (означальні), прикомпаративні і з'ясувальні*) і корелятивним зв'язком (*займенниково-співвідносні*). До речень першої групи відносять СПР з підрядними *способу дії та міри і ступеня*, оскільки підрядна частина в таких реченнях залежить від слова.

До СПР другої групи (розчленованої структури) належать підрядні речення з обставинним значенням *місця* (не всі), *часу, причини, наслідку, умови, мети, допустові, порівняльні, супровідні (приєднувальні)*, у яких детермінантний вид синтаксичного зв'язку, за якого головна та залежна частини перебувають у вільному необов'язковому й непередбачуваному смисловому співвідношенні та підрядна частина стосується змісту всієї головної предикативної частини.

Аналіз СПР передбачає вміння розрізняти сполучники й сполучні слова. При цьому слід спиратися на такі три правила: сполучні слова завжди виконують у підрядній частині якусь синтаксичну функцію, вони є рівноправними членами речення, а тому на них падає логічний наголос; сполучні слова можна замінити на відповідні повнозначні частини мови або ж, якщо проблема у визначенні частини мови слова *що*, – на синонімічні йому займенники *який, чий*, наприклад: *Але по селі пішла чутка, що* (спол.) *Мелашка десь одбилась од своїх і не вернулась в Семигори* (І. Нечуй-Левицький). *Вона ж була як голос України, що* (голос клекотів, підмет, отже, це займенник) *клекотів у наших корогвах!* (Л. Костенко). До сполучних слів належать займенники (*хто, що, який, чий, котрий*), прислівники (*де, куди, звідки, коли, як, наскільки*), числівник (*скільки*). Найбільше труднощів викликають слова *що, коли, як*, тому що вони виступають то як сполучники, то як сполучні слова.

Найчіткіше протиставляються сполучник *що* і сполучне слово *що*, оскільки сполучне слово можна замінити повнозначним словом з попередньої предикативної частини або іншим сполучним засобом: *Ми ті, що* (ми, які) *лиху не корились зроду* (А. Мойсієнко). Сполучне слово не можна вилучити із речення, натомість вилучення сполучника *що* перетворить цю конструкцію на безсполучникове речення: *Говорять, (що) материні*

сльози гарячі і тверде міцне каміння проймають (Леся Українка). На сполучне слово *що* часто падає логічний наголос.

Більшість мовознавців вважає, що слово *коли* є сполучником у підрядних часу й умови (можна замінити на сполучник *якщо*), а сполучним словом – в означальних та з'ясувальних складнопідрядних реченнях. Пор.: *Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява...* (О. Довженко); *Благословенна та ясна година, коли буквар бере до рук дитина* (Д. Павличко).

Визначаючи частиномовний статус слова *як*, також слід звернути увагу на тип підрядної частини: у складнопідрядних реченнях з підрядними порівняльними, часу, умови *як* є сполучником: *Вітчизна й доля в кожного єдина, як рідна ненька – в кожного одна* (С. Йовенко). *Як не уважний ти до слова, то може трапитись конфуз* (Д. Білоус). У займенниково-співвідносних реченнях (способу дії) сполучне слово *як* корелює із співвідносним словом *так* в головній частині: *Як влітку працюватимеш, так взимку перезимуєш* (Нар. тв.); *Хай буде так, як я собі велю* (Л. Костенко).

У з'ясувальних складнопідрядних реченнях *як* буває і сполучником, і сполучним словом: *Я бачив, як стояв у задумі композитор під хотинськими дзвонами...* (Я. Гоян); *Народ цікавить, як воювали, як проливали кров* (О. Довженко). До сполучного слова можна додати підсилювальні частки: *Я хочу вірші написати про те, як (саме) вітер гілочку колише* (Л. Костенко).

Окремо слід зауважити, що підрядні частини наслідку не відповідають на жодне питання, хоча семантично підпорядковані головній частині, вони зазвичай приєднуються до неї сполучником *так що*: *Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку* (І. Нечуй-Левицький). Так само не відповідають ні на яке питання й підрядні приєднувальні (супровідні), вони вважаються проміжним розрядом між СПР і ССР. Такі підрядні містять додаткові зауваження до головної частини або висновок, з'єднуються вони з головною частиною сполучним словом *що*: *Раптом пішов дощ, що нас дуже підбадьорило*. Сполучне слово *що* в такому випадку можна замінити на сполучення *і це*.

4. ССР тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами речення, оскільки однорідні члени речення поєднуються сурядним зв'язком, як і предикативні частини складного речення. У мовознавчій науці небезпідставно висловлювалася думка про те, що

вказані дві конструкції перебувають у системних взаємозв'язках і що перша є первинною у вираженні сурядних зв'язків, бо сурядні частини в ССР вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, а однорідні члени речення – лише за наявності в цьому реченні іншого компонента, щодо якого вони виступають як однорідні підмети, присудки, означення, додатки чи обставини. Однак у мовознавстві поширена й така думка: речення з однорідними присудками вважаються неповними реченнями з пропущеним підметом.

Пов'язані сурядним зв'язком головні члени односкладних речень утворюють складне речення, оскільки кожен з них виражає значення предикативності: *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Л. Костенко).

Слід розрізняти СПР з підрядними порівняльними й прості речення, ускладнені порівняльним зворотом. І в тому, і в тому випадку залежні частини приєднуються порівняльними сполучниками *мов, наче, неначе, нібито, ніби, як*. Але порівняльні звороти завжди виконують функцію означення або обставини способу дії, пояснюючи присудок, підрядні ж порівняльні пояснюють всю головну частину, мають свій присудок, або являють собою неповне речення з пропущеним присудком, що встановлюється контекстуально, наприклад: *На овиді табун птахів літа, кружляючи так дивно, неначе з давнини віків махає велетень-людина* (М. Самійленко) – СПР з підрядним порівняльним, *Іванова хата виповнилася сміхом та піснею, як гай повесні пташиним співом* (М. Коцюбинський) – СПР з підрядним порівняльним з пропущеним присудком, бо обставина часу (*повесні*), *А на сході між блакитним небом та білим снігом зависла рожева мла, мов блискучий серпанок* (М. Коцюбинський) – порівняльний зворот, що виступає відокремленим означенням. До того ж порівняльний зворот пояснює прикметники та іменники, але не пояснює займенники й займенникові прислівники.

Розмежування порівняльних неповних частин у складнопідрядних конструкціях і сполучникових порівняльних зворотів як членів простих речень залишається проблемним питанням академічного й шкільного синтаксису. Ще одним критерієм розрізнення є заміна порівняльних зворотів орудним порівняння, іншим словом у функції обставини або прийменниково-іменниковим зворотом *подібно до*: *Кінь вороненький звився, Помчав у гори, мов стріла (стрілою)* (Леся Українка); *В'їлися в мене злидні, як п'явки! (п'явками)* (Люко Дашвар).

До складу порівняльного речення входить присудок з другорядними членами речення або без них. Порівняльне речення може мати у своєму складі іменник у називному відмінку, що поширюється відокремленими членами речення або й іншим підрядним реченням. Наприклад: *Розгублю в дорозі дні золотокоші, як розгубить вітер листя у саду* (Д. Фальківський), *Сподівання не вмирали, як не вмирає непокірне коріння, пробиваючись крізь піщаний ґрунт* (М. Стельмах) – СПР з підрядними порівняльними, *Ранками бували заморозки, і земля дзвеніла під ногами, як склянка* (О. Довженко) – порівняльний зворот, обставина способу дії, *В лісах блукають згорблені колоси – дерева, неприкаяні, як ми* (Л. Костенко) – порівняльний зворот, відокремлене означення.

5. У сучасній лінгвістиці дискусійним є питання про граматичний статус безсполучникових складних речень. Дехто їх вважає різновидами складносурядних і складнопідрядних речень, у яких функцію сполучників виконує інтонація, семантико-стилістичними синонімами сполучникових складних речень, послідовністю речень у тексті. Більшість мовознавців розглядає безсполучникові складні речення як окремий тип складних речень, що мають власну синтаксичну форму. Основна диференційна ознака таких речень – відсутність сполучникових засобів зв'язку, багатозначність і нечіткість меж між різними структурно-семантичними групами.

Класифікація безсполучникових складних речень здійснюється за різними принципами (виділяють однорідні й неоднорідні речення, типізовані й нетипізовані структури, однофункціональні й різнофункціональні безсполучникові речення, речення з диференційованими і недиференційованими відношеннями тощо). Традиційно безсполучникові складні речення поділяють на дві великі групи – з *однотипними* й *різнотипними* частинами.

Серед речень з однотипними частинами виокремлюють речення з перелічувальними, єднальними відношеннями (відкритої структури), зіставно-протиставними відношеннями (закритої структури): *У верхів'ях вітер колобродить, сумує стежка дичками внагус* (Л. Костенко); *Той тягне вліво, інший гне управо* (Л. Костенко).

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами поділяють на речення, між предикативними частинами яких семантико-синтаксичні відношення умовні, часові, причинові, наслідкові, пояснювальні

(з'ясувальні чи з'ясувально-об'єктні), порівняльні, допустові, цілові, міри і ступеня: *Удар тепер мороз, озимина вся пропаде* (Гр. Тютюнник); *Не плюй в криницю – знадобиться води напиться* (Нар. тв.); *Чіпка чує: не-далеко з-за жита хтось співає* (Панас Мирний).

Під час синтаксичного аналізу безсполучникового речення труднощі виникають при визначенні структурно-семантичного типу, оскільки слід враховувати й інтонацію, і лексичне наповнення компонентів, і видо-часові форми дієслів тощо. Слід пам'ятати, що семантика безсполучникових складних речень значно ширша від семантики сполучникових складних речень, тому в одному безсполучниковому складному реченні можуть об'єднуватися різні відтінки значення, що викликає труднощі під час класифікації.

6. Слід враховувати, що речення бувають мінімальної структури, вони складаються з двох компонентів (елементарні), а можуть мати кілька предикативних частин. Такі синтаксичні одиниці номінують як ускладнені складні речення, складні речення ускладненого типу, багатокомпонентні складні речення, поліпредикативні складні речення тощо.

Складні речення, що містять три й більше предикативних одиниць, з однотипним синтаксичним зв'язком прийнято називати багатокомпонентними складними реченнями (неелементарні). Багатокомпонентними можуть бути складносурядні речення, складнопідрядні речення й безсполучникові складні речення.

У складнопідрядних багатокомпонентних реченнях поєднуються підрядні з однаковим значенням і з різними значеннями. Структурно вони поділяються на речення з послідовною підрядністю і з супідрядністю, останні поділяються на речення з однорідною супідрядністю (залежать від одного слова в головній частині й відповідають на таке саме питання) і неоднорідною супідрядністю (або залежать від різних слів (ще називають різночленна супідрядність), або відповідають на різні питання, якщо навіть залежать від одного слова).

Слід звернути увагу, що однорідні супідрядні частини, як і однорідні члени речення, можуть поєднуватися сурядними сполучниками, де поряд уживається підрядний: *Дітям здавалося, що вже вечір і що зараз прийде мама* (С. Васильченко). Окрім того, у реченнях із супідрядними однорідними частинами повторюваний сполучник або сполучне слово може пропускатися, а перед другою чи третьою супідрядною частиною

уживається сурядний сполучник *і, а, але*: *Настала пора мінливого сонця і мінливої води, коли, прокидаючись, блакитнаво задихала земля, коли над нею у лісах і лугах святими німбами засвітився ліщиновий пилок, а в небі обізувалися журавлині сурми* (М. Стельмах).

Крім того, складовими частинами складного речення можуть бути не лише прості, а й складні, вони утворюють **складну синтаксичну конструкцію (ССК)**. Щоб визначити таке речення як складну синтаксичну конструкцію (у школі речення з різними типами зв'язку), треба переконатися, що в ньому наявні різні синтаксичні зв'язки. Складні синтаксичні конструкції (ССК) – це багатокomпонентні складні речення з різними типами синтаксичного зв'язку: сурядного і підрядного, сурядного і безсполучникового, підрядного і безсполучникового, сурядного, підрядного і безсполучникового.

Специфічною прикметою ССК є багатомірність їхньої структури, наявність рівнів логіко-граматичного членування. На логічному рівні (зовнішньому) предикативні частини такого речення можна об'єднати у блоки на основі їхньої взаємодії. Еквіваленти складних речень, що входять як компоненти до складної синтаксичної конструкції, утворюють блоки, за якими такі речення й аналізуються, наприклад: *Був він дуже лагідної, симпатичної вдачі, і його в камері всі дуже любили, а за те, що він був фактично без'язиким, бо не володів ані українською, ані російською мовами як слід, смішно, по-дитячому вимовляючи слова, його всі мали за велику, тяжко скривджену дитину* (І. Багрянний). Перший блок у цій ССК еквівалент складносурядного елементарного речення, а другий – складнопідрядного речення з кількома підрядними (послідовна підрядність).

7. З'ясування особливостей використання розділових знаків на письмі є завданням **пунктуаційного аналізу**. Цей вид вправ передбачає виявлення та обґрунтування пунктограм – вживання в реченні стилістично нейтральних і стилістично маркованих розділових знаків відповідно до норм пунктуації. Пунктуаційний аналіз кожного виду синтаксичних одиниць залежно від їхньої структури має свою специфіку.

Пунктуаційний аналіз простих речень потребує врахування семантико-синтаксичних відношень між словами та засобів синтаксичного зв'язку між членами речення. Серед пунктограм простого речення виокремлюють «Тире між підметом і присудком», «Тире між різними

членами речення», «Розділові знаки між однорідними членами речення», «Двокрапка і тире при однорідних членах речення з узагальнювальним словом», «Кома при повторюваних членах речення», «Розділові знаки при відокремлених членах речення», «Розділові знаки при вставних словах, вставних і вставлених конструкціях» тощо.

Щоб проаналізувати пунктуацію, треба з'ясувати типи розділових знаків за способом уживання (одиничні чи парні); за повторюваністю (для одиничних – повторювані чи неповторювані; за функціональним призначенням (роздільні чи видільні); за відповідністю загальноприйнятим пунктуаційним нормам (нормативні чи індивідуально-авторські); за здатністю мати пунктуаційний варіант (без варіантні чи варіантні); після цього визначити принцип пунктуації: структурний, структурно-семантичний чи функціонально-стилістичний. Насамкінець аргументувати вживання розділових знаків пунктуаційними правилами.

Під час пунктуаційного аналізу складного речення виявляють пунктограми рівня простого речення й ті, що притаманні складному реченню відповідного типу: «Кома, тире, крапка з комою, кома з тире між частинами складносурядного речення», «Кома, тире, дві коми, два тире, кома з тире між частинами складнопідрядного речення», «Кома, двокрапка, тире, крапка з комою, кома з тире, крапки між частинами складного безсполучникового речення». Далі аналіз виділених пунктограм здійснюється за тією ж схемою, що й аналіз пунктограм простого речення.

Література до теми

1. Дудик, П. С., & Прокопчук, Л. В. (2010). *Синтаксис української мови: підручник*. Київ: Видавничий центр «Академія».
2. Загнітко, А., & Миронова, Г. (2013). *Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект* : [підручник]. Brno: Masarykova univerzita.
3. Мойсієнко, А. К. (Ред.). (2013). *Сучасна українська мова: Синтаксис* : підручник. Київ : Знання.
4. Мойсієнко, А., Чумак, В., & Шевель, С. (Упоряд.) (2019). *Синтаксис української мови: хрестоматія: у 2 ч. Ч. 2*. Київ: ВПЦ "Київський університет".
5. Слинко, І. І., Гуйванюк, Н. В., & Кобилянська, М. Ф. (1994). *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*: Навч. посібник. Київ: Вища школа.
6. Тихоша, В. І., Олексенко, В. П., Гайдученко, Г. М., & Нагіна, В. О. (2009). *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*. Херсон: Українське видавництво.
7. Шульжук, К. Ф. (2004). *Синтаксис української мови: Підручник*. Київ: Видавничий центр «Академія».

Завдання для самостійної роботи й практичних занять

Синтаксичний аналіз складного речення

Мета синтаксичного аналізу складного речення – визначити структуру речення, семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, пояснити пунктуацію.

2.5.1. Синтаксичний аналіз складносурядного речення

Схема синтаксичного аналізу складносурядного речення

1. Записати речення.
2. Визначити граматичні основи, підкреслити члени речення, позначити сполучні засоби.
3. З'ясувати межі предикативних частин, пронумерувати їх.
4. Накреслити рівневу й лінійну схеми.
5. Дати загальну характеристику складносурядного речення:
 - а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне);
 - б) за інтонацією (окличне, неокличне);
 - в) за кількістю предикативних частин і характером основного синтаксичного зв'язку (*складне речення, сполучникове, складносурядне, елементарне, складається з двох предикативних частин*);
 - г) тип за структурними особливостями (*відкритої / закритої структури*);
 - д) порядок розташування предикативних частин – вільний чи фіксований (*гнучкої / негнучкої структури*);
 - е) тип речення за семантико-синтаксичними відношеннями між частинами.
6. Схарактеризувати засоби зв'язку частин складного речення.
7. Пунктуація.
8. Дати характеристику предикативних частин як формально простих речень.
9. Охарактеризувати члени речення і словосполучення однієї предикативної частини.

З р а з о к:

1Уже вишневі зацвіли сади і 2сніг пахучий падає на воду (М. Рильський).

[_____] і [_____].

1 і 2

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складносурядне, елементарної будови, гнучкої структури, відкритої структури, єднальні смислові відношення між частинами складносурядного речення.

Засоби зв'язку: інтонація, сполучник сурядності *і*.

Пунктуація: крапка в кінці розповідного речення. Відсутність коми між частинами, об'єднаними спільним другорядним членом речення – обставиною часу *уже*.

1ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, повне, поширене, неускладнене речення.

2ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, повне, поширене, неускладнене речення.

Головні члени речення

сніг – простий номінативний підмет, виражений іменником чоловічого роду називного відмінка однини;

падає – простий дієслівний присудок, виражений дієсловом теперішнього часу 3 особи однини.

Група підмета:

сніг (який?) *пахучий* – узгоджене означення, виражене прикметником у формі чоловічого роду називного відмінка однини.

Група присудка:

падає (куди?) *на воду* – обставина місця, виражена прийменником та іменником жіночого роду однини знахідного відмінка;

Сніг (який?) *пахучий* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, іменникове, атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, узгодження (повне, формально-граматичне); головне слово *сніг* – підмет, виражений іменником чоловічого роду називного відмінка однини, залежне слово *пахучий* – узгоджене означення, виражене прикметником у формі називного відмінка однини.

Падає (куди?) *на воду* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, дієслівне, обставинні семантико-синтаксичні відношення, керування (слабке, опосередковане); головне слово *падає* – присудок,

виражений дієсловом теперішнього часу 3 особи однини, залежне слово *на воду* – обставина місця, виражена прийменником та іменником жіночого роду знахідного відмінка однини.

Вправа 122. Розмежуйте складносурядні речення й прості речення, підкресліть предикативні центри. Обґрунтуйте відмінності між реченнями й поясніть вжиті розділові знаки.

1. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась, немов у свято, і, сидючи у своїй охайній хатинці, часто поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак (М. Коцюбинський). 2. Народженням не розпочинається, а смертю не закінчується лінія нашого життя (Р. Іваничук). 3. Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову, проводжав даленіючі косинці журавлів, і тихий смуток облягав його серце (Г. Тютюнник). 4. Селяни знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли (В. Винниченко). 5. В основу роману покладено чимало фактичного матеріалу, але називати цю річ документом не можна (І. Цюпа). 6. На хуторі вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць (М. Стельмах). 7. Червоним поясом підперезався світ і піднімає голубі вітрила (І. Хоменко). 8. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або ясний вечір (І. Нечуй-Левицький). 9. Вдяглися мрії у смуткові шати і понесли мене в дивний, мовчазний край, і там прийняв мене в зеленії палати плакучих верб і кипарисів гай (Леся Українка). 10. Мариністи завше були нудними, а їх музеї русифікованими (Ірена Карпа). 11. Довго барилась зима, а оце впала на землю (Ю. Яновський). 12. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи блідо-блакитну воду (Леся Українка).

Вправа 123. Визначте структурно-семантичні типи складносурядних речень, охарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення, з'ясуйте засоби вираження сурядного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень.

1. Дмухнув вітер понад ставом – і сліду не стало (Т. Шевченко). 2. Не тільки злива лила в ту ніч, а й блискавки шмагали потріскані від спеки поля (Л. Бойко). 3. А чи мені рушнички давати, а чи мені іншого шукати? (Нар. тв.). 4. На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше боронитись (Леся Українка). 5. Я з ними постійно листуюсь, але все-таки серце

моє до них не лежить (М. Хвильовий). 6. Якись жінки полоскали на тім березі білизну, і по їхніх ногах, руках і обличчях метушились світлі бліки (Г. Тютюнник). 7. Пісня була задовга, та й передача добігала кінця (Ірен Роздобудько). 8. Не лише ми з Піратом боялись баби, а й мати остерігалась її прокльонів (О. Довженко). 9. То вклониться їм зустрічна березка, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка (А. Шиян). 10. Іншим стало слово, обпалене вогнем, загартоване в горнилі людських страждань, та й люди ніби стали іншими... (А. Малишко). 11. Ластівка вдарилася у вікно, й тугий звук удару ніби пробудив жінку (Є. Гуцало). 12. Інколи Євку це страшенно дратувало, хоча досить часто вони плекали певну синхроністичність, бовтаючи ногами на даху висотки чи зависнувши на канатній дорозі понад урвищем (Ірена Карпа).

Вправа 124. Зробіть повний синтаксичний аналіз складносурядних речень.

I. 1. Скоро уся долина і гори блищали вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня (М. Коцюбинський). 2. Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар своє останнє золото (М. Коцюбинський). 3. Маріюра сіла – і коні, зігнувши від натягнутих віжок шиї, помчались вулицею, збиваючи цілу хмару куряви (М. Коцюбинський). 4. Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долоні (О. Донченко). 5. Чи то наша неочікувана поява спричинила сльози на очах нашої улюбленої вчительки, чи то перший дзвоник торкнувся таємних струн її душі (А. Шиян).

II. 1. Здадуть ось останні екзамени – і відкриється перед ними літо, вільне, смагляве (П. Загребельний). 2. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями (М. Коцюбинський). 3. Все зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний). 4. Великими, глухими очима зазирала ніч крізь вікна, а її тьма, чимраз чорніша, добиралася поволі, незаметно до дівчини... (О. Кобилянська). 5. Човен, пофарбований у голубе, рясно вкрився маковим зерном роси, і весла теж були мокрі (Є. Гуцало).

1 І їхнє гелготання чи їхні крила знову повернули думки до образів,
2 дарма що вони щойно горіли і розпадалися на вогні (М. Стельмах).

155

Речення розповідне, неокличне, складне речення, сполучникове, складнопідрядне, елементарної будови, закритої структури, негнучкої структури, підрядна частина стоїть у постпозиції відносно головної, розчленованої структури, детермінантний зв'язок, зумовленості (допусту).

Засоби зв'язку: інтонація, сполучник *дарма що*, співвідношення форм дієслів-присудків, порядок розташування предикативних частин.

Пунктуація: крапка – в кінці розповідного речення; кома – між частинами складнопідрядного речення (для відокремлення підрядної частини від головної).

1ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене (однорідними підметами).

2ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене (однорідними присудками).

Головні члени речення

Гелготання – підмет, простий, виражений іменником середнього роду називного відмінка однини;

Крила – підмет, простий, виражений іменником середнього роду називного відмінка множини;

Повернули – простий дієслівний присудок, виражений дієсловом минулого часу множини.

Другорядні члени речення

Група підмета *гелготання*:

гелготання (чиє?) *їхнє* – узгоджене означення, виражене присвійним займенником середнього роду однини;

Група підмета *крила*:

крила (чий?) *їхні* – узгоджене означення, виражене присвійним займенником у множині;

Група присудка:

повернули (коли?) *знову* – обставина часу, виражена прислівником;

повернули (кого? що?) *думки* – прямий додаток, виражений іменником жіночого роду знахідного відмінка множини;

повернули (куди?) *до образів* – обставина місця, виражена прийменником та іменником чоловічого роду множини родового відмінка.

Гелготання (чиє?) *їхнє* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, іменникове, атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, узгодження (повне, формально-граматичне); головне слово *гелготання* – підмет, виражений іменником середнього роду називного відмінка

однини; залежне слово *їхнє* – узгоджене означення, виражене присвійним займенником середнього роду однини.

Крила (чий?) *їхні* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, іменникове, атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, узгодження (неповне, формально-граматичне); головне слово *крила* – підмет, виражений іменником середнього роду називного відмінка множини; залежне слово *їхні* – узгоджене означення, виражене присвійним займенником у множині.

Повернули (коли?) *знову* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, дієслівне, обставинні семантико-синтаксичні відношення, власне прилягання; головне слово *повернули* – присудок, виражений дієсловом минулого часу множини; залежне слово *знову* – обставина, виражена прислівником.

Повернули (кого? що?) *думки* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, дієслівне, об'єктні семантико-синтаксичні відношення, сильне пряме керування; головне слово *повернули* – присудок, виражений дієсловом минулого часу множини; залежне слово *думки* – прямий додаток, виражений іменником жіночого роду множини знахідного відмінка.

Повернули (куди?) *до образів* – словосполучення, синтаксично вільне, просте, дієслівне, обставинні семантико-синтаксичні відношення, слабке опосередковане керування; головне слово *повернули* – присудок, виражений дієсловом минулого часу множини; залежний компонент *до образів* – обставина місця, виражена прийменником та іменником чоловічого роду множини родового відмінка.

Вправа 125. Розмежуйте сполучники й сполучні слова *що, як, коли* в складнопідрядних реченнях. Аргументуйте свою думку.

1. А мені б спокою не давали гадки, що гетьман із-за мене має зайву турботу (Б. Лепкий). 2. Як тяжко жити в ті похмурі дні, коли нема де серцю відпочити (М. Вороний). 3. Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Л. Костенко). 4. Я б побажав тобі отак колись любити, Як я тебе люблю (В. Симоненко). 5. Слава сонцеві і слава росам, що розсипають по мураві день (Д. Павличко). 6. З описаного вище ми дізналися, коли використовується самохідний агрегат (В. Черненко). 7. Мій час пливе так тихо-тихо, як по ставку пливе кленовий лист (Л. Костенко). 8. Якими я скажу тобі словами, що ти в мені повік не

відболиш (Л. Костенко). 9. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява... (О. Довженко). 10. Як сіно косять, то дощів не просять (Нар. тв.). 11. Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське (О. Гончар). 12. От тоді, як буду звідси од'їжджати, Байронові пісню стану я співать (А. Кримський).

Вправа 126. Визначте, яким членом речення виступає сполучне слово й відповідно підкресліть його.

1. Вечірнє сонце, дякую за всіх, Котрі нічим не осквернили душу (Л. Костенко). 2. Не рубай тої гілляки, на якій сидиш (Нар. тв.). 3. Діти, що виховуються криком, втрачають здатність відчувати найтонші відтінки почуттів інших людей (В. Сухомлинський). 4. Сулима відкликав мене убік і призначив зустріч на тому пункті, де ми раніше зустрічалися з Брозом (В. Шкляр). 5. Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря (О. Гончар). 6. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам (Панас Мирний). 7. Хотіла б жити паляхким до безтяти життям, коли люди згорають від щастя (О. Гончар). 8. І десь над гранями свідомості є те, чого іще нема (Л. Костенко). 9. Хоча вже був той час, коли й наші провідники дивилися на шкідливі звички поблажливіше (В. Шкляр). 10. Добро умножає добро, торує шлях справедливості, до якої прагнуть люди у всі віки (К. Мотрич). 11. Але ж ти, подруго Вербо, знаєш, чого я до тебе прийшов (В. Шкляр). 12. Вона довго говорила мені того вечора про той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й холодні й були велетнями й богами (М. Хвильовий).

Вправа 127. Визначте в реченнях головну й підрядну частини, підкресліть граматичні основи. Охарактеризуйте сполучні засоби. Простежте, яку роль виконує підрядна частина в кожному окремому випадку: пояснює слово (словосполучення) у головній частині чи пояснює головну частину в цілому.

1. Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так гостро іскриться? (Леся Українка). 2. Повкривавши дітей, Олена підійшла до печі, щоб розпочати свій звичайний трудовий день (Г. Тютюнник). 3. І плакала Марія Магдалина, що не подав ніхто йому води (Л. Костенко). 4. Навіть чути, як пливе в далечінь невтомна земля (М. Стельмах). 5. Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було

треба (М. Коцюбинський). 6. Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сорочці будня (М. Хвильовий). 7. Він рад був зробити його таким гарним, щоб другого такого городу й на світі не було (Б. Лепкий). 8. Лиш той, хто думати навчився, пізнає скоро ціль життя (С. Горлач). 9. Тут Денис так глянув на Трохима, що у того жижки задрижали і у животі похолонуло (Г. Квітка-Основ'яненко). 10. Чайка квилить над морем тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось (Ю. Яновський).

Вправа 128. Визначте різновиди складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Підкресліть граматичні основи, визначте сполучні засоби та опорні слова.

1. Вони бачили, що безпорадно пручався в пазурах хижака червоний красень (Л. Смілянський). 2. Чую я твоє зітхання, Що на зустріч їй летить (О. Олесь). 3. Старий орел, який був давнім мешканцем степу, сидів нерухомо на кручі (Л. Левицький). 4. Як іноді важливо буває, щоб хтось виділив у людини щось гарне та й іншим, межи видющим показав (М. Стельмах). 5. Поклін тому, хто вносить чесну злагоду в людські серця, одверті і не злі (А. Малишко). 6. Я бажаю, щоб всю дорогу, все життя усміхалась ти (В. Симоненко). 7. І той любов'ю повниться до світу, Хто рідну землю має під собою... (М. Вінграновський). 8. Благословенна та ясна година, коли буквар бере до рук дитина (Д. Павличко). 9. Він докладно розповів, скільки хліба зібрано, коли закінчать скиртування (Г. Тютюнник). 10. Ось він торкається ногою невеличких одинарних дверей, крізь щілини яких висотується тепло (М. Стельмах).

Вправа 129. Визначте різновиди складнопідрядних речень розчленованої структури, охарактеризуйте сполучні засоби.

1. А через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів (М. Стельмах). 2. Щоб керувати січковим господарством, у поміч кошовому отаманові обирали скарбника (А. Кащенко). 3. Він стояв під деревом у тіні, так що його ніхто не міг помітити ... (Г. Тютюнник). 4. Доки стало світати, козаки вже були далеко в морі (А. Кащенко). 5. В заморожені вікна лилося стільки сонця, що кришталеві квітки на шибках миготіли і видзвонювали (Г. Тютюнник). 6. Там, за порогами, в степах, де землі щедрі і розлогі, сидять лелеки на стовпах і ріллі дихають вологі (Л. Костенко). 7. Коли б не було смерті й минуле можна було змінювати, люди не знали б страху і страждань (П. Загребельний).

8. А я упізнаю хустину легку за плечима, хоч стільки у ріках злетіло води! (Б. Олійник). 9. Говорила пошепки, від чого голос її звучав по-особливо-му довірливо (С. Жадан). 10. Як зграя над морем летить лебедина, так слава безсмертна над світом летить (В. Сосюра).

Вправа 130. Запишіть речення з порівняльними конструкціями. Розмежуйте порівняльні звороти, що виконують функцію відокремлених другорядних членів речення або присудка, та складнопідрядні речення, підрядні частини яких виражені порівняльною конструкцією (складно-підрядні порівняльні).

1. В країні гордій і гористій ця скеля сива, як Софокл (Л. Костенко). 2. І бродить місяць над домами, неначе срібний вартовий (В. Сосюра). 3. Микиту вважали за старого серед нас і слухали, наче командира (В. Козаченко). 4. На пригорку стояв собор святого Юра, пануючи над усім містом, і неначе оглядав з гори своїми рясними банями та вікнами те безладдя (І. Нечуй-Левицький). 5. Адже в минуле своє ми часто повертаємося й увиходимо, як у храм, щоб очиститись і причаститися любов'ю (В. Шкляр). 6. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далину млою (М. Старицький). 7. В рідних степах сизогрива пшениця хлюпа, як хвилями тихий Дунай (Д. Луценко). 8. Обняв за стан клен липу кучеряву, немов коханий суджену свою (Л. Маленький). 9. Минають швидко дні і губляться, як жайворонки в житі (Є. Гончаренко). 10. Час тече, немов пісок з долоні (П. Воронько). 11. Колись я тут, мов схимник серед піль, шукав себе у слові на відлюдді (І. Гнатюк). 12. Сяє дощик на зеленім листі, наче сльози капають на лист (Є. Гуцало). 13. Говерла, як весільний коровай, стояла на столі Карпат широких (П. Воронько). 14. Вийшовши з вулички, Гнат наче впірнув у море білого світлаю (М. Коцюбинський.) 15. Срібна зірка, мов перлина із намиста, зачепилась за димар моєї хати (І. Калиниченко). 16. Сонце зависло в хмарах над селом, немов лелека в осоках (Л. Зоряна).

Вправа 131. Зробіть повний синтаксичний аналіз складнопідрядних речень.

І. 1. На піщаному косогорі, з котрого далеко видно луки, річку й околиці лугового хутора Княжа Слобода, трохи на одшибі від великого нагірного села стоїть хата (Гр. Тютюнник). 2. Оріся сиділа, як на голках, а ввечері рішуче поставила перед Тимком вимогу, щоб він спровадив

із двору свого друга (Г. Тютюнник). 3. Бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні (І. Нечуй-Левицький.). 4. Народе мій, скажи мені на милість, чому тебе нічого не навчили минулі війни, голод і чума? (Г. Чубач). 5. Пшеничним полем, таким широким, в яру нарвавши ожини горщик, дівчатко бігло блакитнооке, щоб не застав його в полі дощик (Г. Литовченко).

II. 1. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин (О. Довженко). 2. В пташиному житті народилися діти, під осінь поодягали чорні шапочки та й полетіли ближче до сонця, лишивши самотнє, легке, мов пір'їна, яєчко, що лежить на дівочій руці (М. Стельмах). 3. Він рад був зробити його таким гарним, щоб другого такого городу й на світі не було (Б. Лепкий). 4. Ви чули, як плаче знесилений вітер, упавши на груди осінньому лісу? (О. Білаш). 5. У Тернополі йдуть дощі, довгі-довгі й такі зелені, ніби червень у сірім плащі небесам підставляє жмені... (Б. Андрусак).

2.5.3. Синтаксичний аналіз безсполучникового складного речення

Схема синтаксичного аналізу безсполучникового складного речення

1. Записати речення.
2. Визначити граматичні основи, підкреслити члени речення, з'ясувати межі предикативних частин, пронумерувати їх.
3. Накреслити рівневу й лінійну схеми.
5. Дати загальну характеристику безсполучникового речення:
 - а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне);
 - б) за інтонацією (окличне, неокличне);
 - в) за кількістю предикативних частин і характером основного синтаксичного зв'язку (*складне речення, безсполучникове, складається з двох предикативних частин*);
 - г) тип за структурними особливостями (*відкритої / закритої структури, з однотипними / різнотипними частинами*);
 - д) тип речення за семантико-синтаксичними відношеннями між частинами.

6. Схарактеризувати засоби зв'язку частин складного безсполучникового речення.

7. Пунктуація.

8. Дати характеристику предикативних частин як формально простих речень.

9. Охарактеризувати члени речення і словосполучення однієї предикативної частини.

З р а з о к:

Язик – не помело, слово – не полова (Нар. тв.).

[_____], [_____].

[1], [2]

Речення розповідне, неокличне, складне, безсполучникове, елементарної будови, гнучкої структури, відкритої структури, зіставно-протиставні смислові відношення між частинами безсполучникового речення з однотипними частинами

Засоби зв'язку: інтонація, співвідношення форм дієслів присудків.

Пунктуація: крапка в кінці розповідного речення, тире – між підметом і присудком, кома між предикативними частинами безсполучникового речення із зіставно-протиставними відношеннями.

1ПЧ – формально просте речення, заперечне (загально заперечне), двоскладне, непоширене, неускладнене, повне.

2ПЧ – формально просте речення, заперечне (загально заперечне), двоскладне, непоширене, неускладнене, повне.

Головні члени речення

Язик – простий підмет, виражений іменником чоловічого роду називного відмінка однини;

(є) не помело – складений іменний присудок, виражений пропущеним дієсловом теперішнього часу 3 особи однини, часткою та іменником середнього роду називного відмінка однини.

Група підмета та група присудка: не представлена.

Вправа 132. Визначте структурно-семантичні типи безсполучникових речень (речення з однотипними чи різнотипними частинами). З'ясуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами. Поясніть розділові знаки.

1. Не кожному в руки щастя йде – від багатьох воно тікає (Г. Тютюнник). 2. Мудрості не вивчити чужої – треба помилитися самим

(Є. Плужник). 3. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила (Л. Костенко). 4. Місяць сховався за темну стіну лісу, темрява наплила на прогалину, чорна, мов оксамитна (Леся Українка). 5. Зайця ноги носять, вовка зуби годують (Нар. тв.). 6. Знаю одно: не каюсь я, не плачу, ні зітхань не маю, ні злоби (О. Теліга). 7. Вранці чути безперестанку грім – надвечір піде дощ з градом (Нар. тв.). 8. В душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою (Г. Тютюнник). 9. Дім і двір виглядали доглянутими, заможними, у садку ж виднілися купи неприбраного листя (Оксана Забужко). 10. Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морі (Леся Українка). 11. Дзвінки синиці зграями прудкими важкі від снігу струшують гілки, весна гаптує різнобарвний килим і розшиває бісером квітки (Н. Данилюк). 12. Федір Несторович поворухнувся, з картуза полилася за комір холодна вода (Гр. Тютюнник). 13. Дощові води переповнюють Дніпро, і ріка виходить із берегів, заходячи в помешкання і вимиваючи звідти попіл, пилюку, сухі людські оболонки (С. Андрухович).

Вправа 133. Зробіть повний синтаксичний аналіз безсполучникових речень.

I. 1. І парубкові посвітлішало, полегшало на душі і від свого рішення, і від своєї несподіваної великодушності: таки не хтось, а він, хазяйський син, ошчасливить Христину (М. Стельмах). 2. Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів (А. Малишко). 3. Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі (М. Стельмах). 4. По мосту повільно сунули плетені із лози величезні кучі, повні горшків: то їхали в Зінків на базар опішнянські гончари (Г. Тютюнник). 5. Зітхнули вільніше Филип і Пріська: тепер же то вони поживуть на волі! (Панас Мирний).

II. 1. Махнула осінь в лісі – вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом (І. Франко). 2. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він (Панас Мирний). 3. Усі вулиці у Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові гілки пнів (І. Нечуй-Левицький). 4. Запахло дужче осінню: пожовкле листя, як у кульбаби пух, вітер рвав і кружляв ним по голих городах (М. Стельмах). 5. Але ніяк не збагну астрономічного закону: чому час від часу над сузір'ям Ліри з'являється голова Дракона (Л. Костенко).

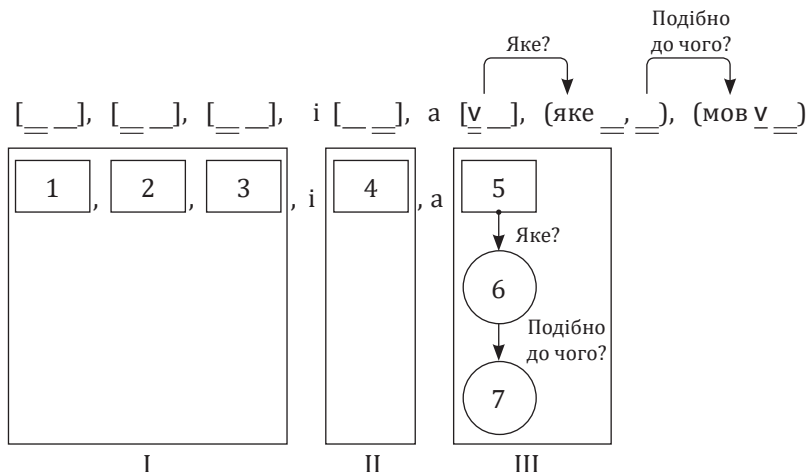
2.5.4. Синтаксичний аналіз складної синтаксичної конструкції

Схема синтаксичного аналізу складної синтаксичної конструкції

1. Записати речення.
2. Визначити граматичні основи, підкреслити члени речення, позначити сполучні засоби.
3. З'ясувати межі предикативних частин, пронумерувати їх.
4. Для багатокomпонентних СПР знайти головну й підрядні частини, поставити запитання до підрядних частин, з'ясувати позицію кожної підрядної частини відносно головної.
5. Накреслити рівневу й лінійну схеми.
6. Дати загальну характеристику складної синтаксичної конструкції:
 - а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне);
 - б) за інтонацією (окличне, неокличне);
 - в) за кількістю предикативних частин і різновидом синтаксичного зв'язку (*складна синтаксична конструкція, безсполучниковий, сполучниковий: сурядний, підрядний, різні види зв'язку*).
7. З'ясувати структурно-семантичні типи складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових речень, що виділяються на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування.
6. Схарактеризувати засоби зв'язку частин складного речення.
7. Пунктуація.
8. Дати характеристику предикативних частин як формально простих речень.
9. Охарактеризувати члени речення і словосполучення однієї предикативної частини.

З р а з о к:

1 Відтоді минуло багато літ, 2 обміліла невелика притока Дністра, 3 оголилося узгір'я, 4 (і) лише дуб залишився тут, зводячи кучеряву голуву аж до сивих хмар, 5 (а) внизу у долині, – убоге село, 6 яке розросталося, виповзало сухоребрими кроквами хат на косогір'я, 7 (мов) хотіло вирватися з глухого закуття на простір, на волю (За І. Цюпою).

Речення розповідне, неокличне, складне, складна синтаксична конструкція з різними видами зв'язку: із сполучниковим (сурядним і підрядним) і безсполучниковим зв'язком, з послідовною підрядністю (5-6-7), складається з 7 предикативних частин.

На зовнішньому рівні членування виділяємо 3 блоки

Між I – II блоком – сурядний синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення єднальні.

Між II – III блоком – сурядний синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення зіставні.

На внутрішньому рівні членування

I блок (1-2-3) – співвідносний з неелементарним БСР з однотипними частинами, з перелічувальними відношеннями.

II блок – співвідноситься з простим реченням.

III блок – співвідноситься з багатокомпонентним СПР з послідовною підрядністю (5-6-7).

1-2 співвідноситься із безсполучниковим реченням з однотипними частинами, що виражають одночасність подій.

2-3 співвідноситься із безсполучниковим реченням з однотипними частинами, що виражають одночасність подій.

5-6 співвідноситься із елементарним складнопідрядним реченням, негнучкої структури, підрядна частина стоїть у постпозиції й пояснює підмет, нерозчленованої структури, прислівний тип зв'язку, означальне.

6-7 співвідноситься із елементарним СПР, негнучкої структури, підрядна в постпозиції й пояснює всю предикативну частину шляхом порівняння, розчленованої структури, детермінантний тип зв'язку, підрядне порівняльне.

1 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, неускладнене;

2 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, неускладнене;

3 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, непоширене, повне, неускладнене;

4 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом;

5 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, неповне, еліптичне (пропущений головний член речення), ускладнене відокремленою уточнювальною обставиною;

6 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними присудками;

7 ПЧ – формально просте речення, стверджувальне, двоскладне, поширене, неповне, контекстуальне (пропущений головний член речення), ускладнене однорідними обставинами.

Коми між предикативними частинами з безсполучниковим, сурядним (перед сполучниками *і, а*) і підрядним зв'язком, між однорідними членами речення, для виділення відокремлених членів речення (обставини), уточнювальних членів (обставина). Тире на місці пропущеного члена речення (присудка). Крапка в кінці речення.

Вправа 134. Визначте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами багатокомпонентних складних речень (складно-сурядних, складнопідрядних, безсполучникових). Зверніть увагу на місце підрядної предикативної частина відносно головної в СПР (препозиція, постпозиція, інтерпозиція).

1. Хай навколо ще сніги лежать І не щедрі на тепло прогнози, Але вже сміливців не страшать березневі хвищі і морози (М. Луків). 2. До залізних стовпів, які з п'єдесталів могил виростають, щоб купол неба підперти, переміряли степ чумаки, та дійти не змогли, на вітрах і сонцях

гартуючи впертість (І. Калинець). 3. Садків нема, вуличка зникла, будиночки зобіч яру позносило, зчесало, у лічені хвилини ураганом води змело (О. Гончар). 4. І квіткою, й калиною Цвісти над ним буду, Щоб не пекло чуже сонце, Не топтали люде (Т. Шевченко). 5. О дванадцятій годині десять хвилин із незначним запізненням прибув поїзд і Мирослава вибігла на перон, але її ніхто не чекав (К. Тищенко). 6. Не ставши сперечатись, дядько Масич кинувся мерщій до сусіднього вагона, але й там провідниця його не пустила, відвернулась, стала до нього спиною, і він зі своїм клунком подався уподовж вагонів далі (О. Гончар). 7. Сині сутінки густішають, серпик молодого місяця проблискує в небі над бузками; пісень ніде не чути (О. Гончар). 8. Дивився на дерева, які стояли віддалік, і раптом побачив, що на них уже зовсім немає листя (В. Шевчук). 9. Прихилився спиною до стіни й дививсь у сутінь келії, куди не сягав вогонь свічки й де завжди жили химерні та хиткі тіні (В. Шевчук). 10. Зійде сонце – утру сльози, – Ніхто не побачить (Т. Шевченко). 11. Судьбу свою ганьбити гріх, І не велить сумління, Та страшно пережити всіх зі свого покоління (М. Луків). 12. Які б тут не були стовпотворіння, хто б звідки не накочував сюди, а люд був корінний тут, бо коріння в такому ґрунті глибоко сидить (Л. Костенко). 13. Найліпше любитись в надрання, як никне нічна каламуть, як сон переходить в кохання, і крила на плечах ростуть (Д. Павличко). 14. Проснувся Дніпро – і заблищали води, і небо потонуло в дзеркалах під чайок злет, під гусячі походи, а люди вже рибалять у човнах (Л. Зоряна). 15. І тоді я почув голоси – вони неначе говорили чи жебоніли, промовляли-проспівували невідомою мовою; голоси були різні, вони то набирали голосу, то замовкали (О. Захарченко).

Вправа 135. Визначте різновиди підрядного зв'язку в реченнях з кількома підрядними (однорідна/неоднорідна супідрядність, послідовна підрядність та їхні комбінації) і сполучні засоби. Накресліть лінійну й рівневу схеми кожного речення.

1. Надходила та драматична пора, коли літо, як теплий віск, тужавіє від подиху осені, коли перші світанкові холодки або трепетно підмивали подолки яскравіше підмальованого синню неба, або хукали на нього туманом, коли незavidні лісові грушки ставали схожими на грудочки сонця й починали бриніти терпкуватим медом (М. Стельмах). 2. Сірко подумав, що солоня, як ропа, вода в Сиваші у тому місці, де пройшли

козаки, ще посолонішала (Ю. Мушкетик). 3. Міцно уп'явшись корінням у землю, верби стримували своїм тілом зсуви, не дозволяли передчасно підточувати водою ґрунт, бо там, де росте верба, житиме й річка (В. Скуратівський). 4. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (Л. Костенко). 5. Прив'язані до рам вудлиська вистромлені далеко вперед і погойдуються, наче вже почалося клювання великої риби, що давно затопила поплавець (В. Яворівський). 6. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким і лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивилися довірливо (Є. Гуцало). 7. І тут його вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, що легкими хмарами напливала на підтемнений місяць, що блакитним снуванням єднала небо з землею, що спалахами вибухала навколо засніжених верб (М. Стельмах). 8. Дівчина стояла внизу, пишалася тим вогником, що горів над усіма, пишалася коштовною шаблею, яку слобідські хлопці просили подержати в руках (Ю. Мушкетик). 9. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після теплого дощу в росі важкий зелений луг (Д. Павличко). 10. Люди, які сидять перед нами за партами, стають вихованцями лише тоді, коли вони відчувають, що вчитель, допомагаючи їм пізнати світ, не тільки викладає знання, а й натхненно обстоює ті ідеї, які висловлює (В. Сухомлинський).

Вправа 136. Накресліть лінійну й рівневу схеми поданих речень.

1. У вузькому провулку, що веде до базару і куди лише на годину-півтори в день зазирає сонце, навколо двох машин, що зачепилися бортами, товпиться юрба зівак (Гр. Тютюнник). 2. Дівчина стояла внизу, пишалася тим вогником, що горів над усіма, пишалася коштовною шаблею, яку слобідські хлопці просили подержати в руках (Ю. Мушкетик). 3. Те, що наймити поралися біля худоби, наймички доїли корів, а інші пололи город, аж ніяк не порушувало тих чар, якими я був сповнений із самого ранку (П. Панч). 4. Лише той гідний світлого майбутнього, хто свято шанує минуле, пишається героїчною історією свого народу і все робить для того, щоб сучасне було не менш славне, щоб уписалося воно золотими сторінками на скрижалі історії (І. Цюпа). 5. Пізньої осені, коли вже добре вдарили приморозки, удвох з мамою пішли ми на Забудівське урочище, щоб запасти на зиму калинових кетягів (В. Скуратівський).

8. Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима (С. Васильченко). 9. А вранці, коли схопишся і вибіжиш із куреня, бачиш, як із-за кущів сонце сходить і птах великий, прекрасний цибато застиг біля озера серед трав, а неподалік нього в полотняних штанях стоїть, усміхаючись, Яворницький... (О. Гончар). 10. І кожна мить, що минула в цій школі, де сьогодні мало що й змінилося від тих пір, наповнювала серце тривожними думками, що наче були завжди в душі, яку не так легко обманути (З газ.).

Вправа 137. Зробіть частковий синтаксичний аналіз складних синтаксичних конструкцій (підкресліть граматичні основи, пронумеруйте предикативні частини, визначте сполучні засоби, накресліть схеми (лінійну й рівневу), дайте загальну характеристику складної синтаксичної конструкції).

1. На порослих дерезою крутих пагорбах, що взимку затуляють Узвіз од шалених вітрів з Дніпра і на яких рано – ще по низах сніги лежать – зеленіє молода трава, хлопчак грають у футбол (Гр. Тютюнник). 2. З копички дівчині видно, як сонце накинуло сітку марева на Синяву, і тому здається, що разом із маревом тремтять і погойдуються ліси (М. Стельмах). 3. Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого, на Вкраїні милій, Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий (Т. Шевченко). 4. Як одспіває хурделицями зима, як віддзвонить вона оселедцем – тоненькою і блискучою, мов кришталю, кригою на кущах та деревах, і сонечко вгріє землю та води, збирається Данило Коряк до лісу, до своєї сторожки (Гр. Тютюнник). 5. Моя душа ніколи не забуде Того дарунку, що весна дала; Весни такої не було й не буде, Як та була, що за вікном цвіла (Леся Українка). 6. Над вечір хуга втихла, хмари на заході почервоніли, сніг стужавів і гостро заблищав, а повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі дерева понад шляхом (Гр. Тютюнник). 7. Тепла хвиля підкотила Данилові до серця, і гарно стало йому з оцим старим вітряком, з мельником у ньому, з людьми, що ввечері приїжджають сюди, а вдень живнучуть, і з оцією золотокою грудочкою селянської долі, в якій руки, коли вона хапається за коси, стають схожими на голубів (М. Стельмах).

Вправа 138. Зробіть повний синтаксичний аналіз складних синтаксичних конструкцій.

I. 1. Не жалкуючи, що відмовився поїхати на прогулянку до городищанських лісів, Дмитро увійшов у голубі жита, і вони прикрили його прогрітими хвилями (М. Стельмах). 2. Мало усвідомити, що ти не той герой, яким хотів би стати, найважче – силу волі віднайти для того, щоб себе переробляти (В. Іващенко). 3. А над полями велично плив місяць, розкришуючи й розтрушуючи своє сяйво на кожне деревце, на кожну зілинку, і зараз вибілене жито від колоса й до кореня було повите такою сріблястою голубінню, яку, здається, можна було зачерпнути в пригорщі й пити, мов джерельну воду (М. Стельмах).

II. 1. Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клетотіло весь день, і тільки надвечір хвилі стали широкими, пласкими, без косматої піняви, що нагадувала кінські гриви (М. Трублаїні). 2. Полк зупинився на першій вулиці, і ми з цікавістю спостерігали, як методично, через кожні п'ять хвилин, із дзвіниці, що була від нас за півкілометра, летіла цегла, а після цього лунав вибух снаряда (І. Багмут). 3. А над полями велично плив місяць, розкришуючи й розтрушуючи своє сяйво на кожне деревце, на кожну зілинку, і зараз вибілене жито від колоса й до кореня було повите такою сріблястою голубінню, яку, здається, можна було зачерпнути в пригорщі й пити, мов джерельну воду (М. Стельмах).

Підсумкова контрольна робота із синтаксичного аналізу

Завдання для контрольної роботи

Виконайте повний синтаксичний аналіз речення.

Варіант 1

Коли натовп увірвався до студії, винісши одразу всі входні двері, і затопив своїм гарячим навісним неспокоєм увесь простір, коли полетіли шкереберть відеокамери і почали вибухати, розбиваючись, прожектори, Чоловік скористався ситуацією і повів Роману до одного з виходів (С. Андрухович).

Варіант 2

Ніхто з хлопців її не знав, а вона мовчала, не відаючи до кінця, що й до чого, бо коли б відала, то, мабуть, сказала б, що її батько – мельник з Пізнього, що вони недавнечко вернулися з міста, поселились на Басовім Куті (Є. Гуцало).

Варіант 3

Усі погляди схрестилися на ньому, а він мовби й не помічав нічого, лежав і дивився на далекий обрій, що плив у легкому мареві, на дівчину, яка сапала картоплю, прикривши від сонця обличчя химерним капелюшком (Ю. Мушкетик).

Варіант 4

Коли в один прекрасний день помічаєш, що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі твого сина, який з власних порухів стає близьким тобі в твоєму ремеслі, – серце виповнюється невимовною радістю (В. Сухомлинський).

Варіант 5

А ще мені подобається вміти чекати друзів, подобається зустрічати друзів, коли вони приїждять у гості, подобається радість, із якою прокидаєшся рано-вранці, щоб устигнути на вокзал (Б. Матіяш).

Варіант 6

Коли доводиться йти левадою, парубок часто підходить до тополь, що зверху до низу обросли вінками гнучкого гілля, і не раз згадує, як тут у крихітному нутрі, між корінням, він кошиком впіймав свою першу золоту рибку (М. Стельмах).

Варіант 7

Вона [Христя] вирішила: єдину останню плівку, яка ще залишилася із запасів, принесених батьком на самому початку війни з фотоательє, можна використати для цього дня, щоб назавжди його запам'ятати (С. Андрухович).

Варіант 8

Дивлячись на нічне світло, знаю, що ніколи не буває так, щоб було повністю темно, і ця думка наповнює мене радістю (Б. Матіяш).

Варіант 9

Найголовнішою темою нових творів М. Рильського, який чуйно прислухається до настроїв, дум і почуттів людей, є тема бородабства за мир, що за післявоєнні роки охопила всіх трудящих людей світу (О. Білецький).

Варіант 10

А той маленький дім, де світлі ріки течуть паркетом, де є в мене ти, – багряними листями замело по вікна, що вже й дверей, напевне, не знайти (І. Жиленко).

Варіант 11

Нуся сиділа в кутку, біля скрині з ручними гранатами, боячись поворохнутись, боячись вдихнути забагато гнилого повітря, щоб не відбирати в тих, хто більше його потребував і перед ким вона завинила (С. Андрухович).

Варіант 12

Якби світ весь час дивився в душу дитини ласкавими очима матері, якби все, що пізніше зустріне на своєму життєвому шляху дитина, було таким добрим і лагідним, як добра мати, – в світі не було б ні горя, ні злочинів, ні трагедій (В. Сухомлинський).

Варіант 13

Про себе мати не згадала, і відколи я знаю її, вона найменше турбувалася собою і зверталася до таємних сил лише тоді, коли вже дуже в'їдалась у тіло чи кістки якась недуга, яку мати відганяла у нетрі, болота, у безвість, бо треба було ділечко робити (М. Стельмах).

Варіант 14

Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клетіло весь день, і тільки надвечір хвилі стали широкими, плоскими, без косматої піняви, що нагадувала кінські гриви (М. Трублаїні).

Варіант 15

Далі туман зсовується ліворуч і сивим дідом бреде на долину до ставу, а вечір скрадається на хутір, щоб почути, як, заблукавши у вишняку та гречках, затихають самотня хата і вулики (М. Стельмах).

Варіант 16

Урок доброти – то велика наука, її передай ти для сина, для внука, щоб мудрість, що схована глибоко в слові, скропилась водою живою любові (В. Крищенко).

Варіант 17

Складається враження, що площу біля Ратуші оновлюють: вона прожня, схожа на оголений механізм, із якого стирчать безпорадно обрізані дроти (С. Андрухович).

Варіант 18

Мало усвідомити, що ти не той герой, яким хотів би стати, найважче – силу волі віднайти для того, щоб себе переробляти (В. Іващенко).

Варіант 19

Коли, здається, час вмира і відчай огортає душу, я згадую: коло двора росла колись старезна груша, їй сто віків... (О. Матушек).

Варіант 20

Той, хто подобається багатом, манить солодкими обіцянками: якщо скільки скарбів виблискує на поверхні, то що ж там, усередині, заховане від людського ока (С. Андрухович).

Наукове видання

**Олексенко Олена Андріївна
Павлова Інна Андріївна**

МОВНИЙ АНАЛІЗ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск: Осіпова Т. Ф.
Комп'ютерна верстка: Ісаєва О. Б.

Коректура авторська

*Відповідальність за дотримання
вимог академічної доброчесності несуть автори*

Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 10,1. Наклад 300 прим. Зам. № 15-04.

Видавництво і друк ФОП Іванченко І. С.
пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, 61135.
тел.: +38 (050/093) 4024350

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4388 від 15.08.2012 р.

www.monograf.com.ua

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

